

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

С.Матжон, М.Қурбониёзов

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ
ИЖОДИЙ-УСЛУБИЙ
ИЗЛАНИШЛАР

Ўқув қўланма

Тошкент – 2009

Ушбу ўқув қўлланма ўзбек болалар адабиётининг шаклланиш тарихи, тараққиёт босқичлари, кўзга кўринган болалар ёзувчиларининг ижоди таҳлилига бағишланган бўлиб, ундан олий ўқув юртларининг адабиёт йўналиши магистрантлари билан бирга бакалаврият талабалари ва болалар адабиёти билан шуғулланувчи илмий тадқиқотчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

Тақризчилар:

Н.ЖАББОРОВ, филология
фанлари доктори,
профессор

А.ШОИМОВ, филология
фанлари номзоди, катта
ўқитувчи

Масъул муҳаррир:

П.ШЕРМУҲАМЕДОВ,
филология фанлари
доктори, профессор

*Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика
университети Илмий Кенгашининг 26.02.2009 йилдаги
8-рақамли баёнига асосан нашрга тавсия этилган.*

© Низомий номидаги ТДПУ, 2009 й.

КИРИШ

Бадиий адабиётни мазмун-моҳиятига кўра рамзий маънода гулзорга, уммонга қиёслашади. Гулзор турфа гуллардан, уммон эса дарё ва ирмоқлардан ташкил топгани каби бадиий адабиёт ҳам турли жанрларга мансуб асарлардан юзага келади. XX аср ўзбек болалар адабиёти умумида бадиётнинг муҳим қисмини ташкил этади. XX аср бошларида бу адабиёт ижтимоий-тарихий муҳит туфайли маърифатпарварлик ҳаракатининг бадиий ифодаси ўлароқ, кичик китобхонларни ўқиш ва билим олишга даъват руҳи билан суғорилган, китоб, мактаб, маориф инсоннинг «онг кўзи» (Қ.Муҳаммадий)ни очиб, ўзлигини танитиши, бинобарин, истибдод кишанларини фақат билимларни эгаллаш орқали парчалаб, миллий истиқлолга эришиш мумкинлигини кенг миқёсда тарғиб қилган. Болалар адабиётининг бу даврдаги тараққиётида Ҳамза ва А.Авлоний, С.Айний ва А.Қодирий, М.Бехбудий ва Мунаввар қори Абдурашидхонов каби ўша давр илғор зиёлиларининг ижоди муҳим ўрин тутди.

«Болаларга аталган китобларнинг мақсади, — деб ёзган эди В.Г.Белинский, — табиат ато этган ҳис-туйғуларни ўстиришдан иборат. Бундай китобларнинг билвосита ва бевосита таъсири болаларнинг ақлига эмас, балки уларнинг ҳис-туйғуларига қаратилмоғи керак. Ҳис билимдан олдин бўлади, ҳақиқатни сезмаган киши уни тушунмайди ҳам... Катталарга оид бўлган нарсалар болаларга ҳам оиддир. Фақат уларни болалар тушунчасига мувофиқ суратда баён қилмоқ керак».

Болалар адабиёти олдига қўйилган бу талаб унинг махсус тарбия адабиёти сифатида шаклланишида муҳим рол ўйнаган.

Дарҳақиқат, жаҳон адабиёти ва халқ оғзаки ижодининг бой анъаналари руҳида яратилган Ғ.Ғуломнинг «Шум бола» номли тарихий-саргузашт қиссаси халқнинг аччиқ қисмати юксак даражада бадиий гавдалантирилгани билан болалар адабиётининг олтин фондидан ўрин олди. Асар сунъий тўқима бўлмасдан, Шум боланинг саргузаштлари эрққа ташна халқнинг турмуш тарзи, маишати, орзу-армонларининг табиий инъикоси, бадиий солномаси бўлиши билан муҳим эстетик тарбиявий қиммат касб этади.

XX аср болалар адабиётининг катта қисми гарчи коммунистик мафкура тазйиқи ва замонасозлик руҳи устувор бўлган давр маҳсули саналса-да, тараққиётдан тўхтагани йўқ. Унинг ривожидан Ойбекнинг болалар китобхонлиги доирасига кирадиган «Болалик», Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар» номли автобиографик қиссалари, Миркарим Осимнинг «Тўмарис», «Широқ», «Ўтрор», «Темур Малик», «Маҳмуд Торобий», Алишер Навоийнинг ҳаётига бағишланган бир қатор ҳикоялари, Худойберди Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши», Азиз Қаюмовнинг «Устоз Беруний», «Алишер Навоий» номли тарихий мавзудаги асарлари муҳим рол ўйнайди.

Ойбекнинг «Мискин болалар», «Қонли бармоқлар» ҳикоялари билан бошланган, Мирмуҳсиннинг «Дямбо», Асқад Мухторнинг «Дунё болалари», Ш.Сулаймоннинг «Оқ негр», «Жем ҳам Еллин», «Яма ва Ҳама», «Болалар турмаси» болалар адабиёти уфқини кенгайтирган бўлса, Ҳ.Шайхоннинг «Номаълум одамлар», «Дўстимнинг кашфиёти», «Умид сайёраси», Тоҳир Маликнинг «Тириклик суви», «Садоқат», М.Маҳмудовнинг «Мен — мен эмас», «Райҳондаги зарпечак», О.Юсуповнинг «Сирли сўқмоқлар», М.Раҳмонов ва Қ.Дўстмуҳамедовнинг «Тунги телепатия» каби илмий-фантастик асарлари халқ эртақлари ва жаҳон фантастикасининг энг яхши анъаналарини давом эттириши билан кичкинтойлар адабиётининг алоҳида саҳифасини ташкил этади.

Иккинчи жаҳон уруши йилларидан сўнги йиллар болалар насрида соф реалистик ва саргузашт характерида яратилган Ҳ.Назирнинг «Ёнар дунё», «Сўнмас чақмоқлар», «Кенжатоё», «Лочин қанотлари», Ё.Шукуровнинг «Она меҳри», «Уч савол», «Қанотли бола», Н.Фозиловнинг «Оқим», «Қорхат», «Саратон», Х.Тўхтабоевнинг «Сир очилди», «Сариқ девни миниб», «Беш болали йигитча», Л.Маҳмудовнинг «Чинор», «Қопга яширинган одам», О.Ҳусановнинг «Тоғда ўсган бола», Ф.Мусажоннинг «Булоқ суви», Ҳ.Пўлатовнинг «Кичик сеҳргар», «Тешик қозон», Э.Раимовнинг «Ажаб қишлоқ», «Меҳрибонларим», С.Анорбоевнинг «Тўрткўзнинг саргузаштлари», «Сулаймон овчи ва унинг ити ҳақида қисса», А.Қосимовнинг «Оққуш» каби қисса ва романлари кичкинтойлар адабиётининг катта ишларга ҳам қодирлигини кўрсатди.

Айни шу даврда А.Мухтор («Дунё болалари»), П.Қодиров («Акромнинг саргузаштлари»), Мирмуҳсин («Ҳасан ва Ҳусан»), О.Ёкубов («Тенгдошлар»), Шухрат («Етим бошини силаганлар»), М.Исмоилий («Бизнинг роман»), Ш.Холмирзаев («Оқ отли»), О.Мухтор («Болаликка саёҳат»), Ў.Ҳошимов («Ялпиз сомса») сингари катталар адабиётининг намояндалари ҳам болалар адабиётининг ривожига муносиб ҳисса қўшдилар.

Шу ўринда болалар адабиёти соҳасида баҳоли қудрат қалам тебратган Ғайратий, Р.Бекниёз, М.Икром, Р.Азизхўжаев, С.Юнусов, Н.Орифжонов, О.Қўчқорбеков, М.Хидирларнинг хизматларини ҳам эслаб ўтиш ўринли бўлар эди.

Анвар Обиджоннинг «Даҳшатли Мешполвон», «0099 рақамли ёлғончи» каби қиссалари, «Булбулнинг чўпчаклари» туркум эртаклари болалар насрининг ёрқин намуналари қаторида туради. «Булбулнинг чўпчаклари» туркум эртакларини ҳеч муболағасиз жаҳон эртакчилиги, биринчи навбатда, Г.Андерсон ва Ш.Перро эртаклари билан муқояса қилиш мумкин.

Беғубор болаликни халқ бадий тафаккурининг даҳоси яратган эртакларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Кичик китобхонлар ҳали ўқиш-ёзишни билмайдиган гўдаклигидаёқ халқни турфа бало-офатлардан ҳимоя қиладиган жасур эртақ қаҳрамонларидан ибрат олади. Ҳ.Олимжон, Т.Ғойипов, А.Абдураззоқ, М.Муродов, С.Ғафуров, Оллоёр каби ёзувчилар яратган эртақлар шу жиҳатдан эътиборга лойиқ.

Болалар адабиёти умумидабиётнинг ажралмас қисми сифатида замон ва макондан айрича яшамайди. Бинобарин, жамият ҳаётидаги янгиланишлар кичкинтойлар адабиётида ҳам ўз аксини қолдириши табиий. Истиқлол даври болалар адабиёти бунинг ёрқин далилидир.

Сўнгги йиллар болалар шеърляти ва насридаги шакл ва мазмун уйғунлиги билан боғлиқ ижодий изланишлар ҳақида сўз кетганда, М.Аъзам, Т. Адашбоев, А. Обиджон, А.Акбар, Д.Ражаб, Н.Норқобилов, Қ.Мирзо, С.Жумақулов, Ҳ.Сеитов, С.Равшан, З. Иброҳимова, М.Ниёзов, М.Тўлаганова, Т.Бадалов, Х.Маллаев, У.Мустафо, С.Абдуллаева, М.Ҳамидова ва бошқа ижодкорларнинг ҳам бу борадаги хизматларини таъкидлаш ўринли бўлади.

Ҳар бир давр ўз адабиётини яратади. XX аср ўзбек болалар адабиёти намуналари ҳам бундан мустасно эмас. Бу адабиётнинг истеъдодли адиблари ижод намуналарининг жаҳондаги мавжуд адабий анъаналардан ижодий озиклангани ҳолда аллақачон ўз қобилигини ёриб чиқиб, кўпгина жаҳон халқларининг адабий мулкига айлангани қалбимизда фахр туйғусини уйғотади.

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ФАН СИФАТИДА

Режа

1. Болалар адабиёти ва фольклор.
2. Болалар адабиётининг тарбиявий моҳияти.
3. Болалар адабиётининг шаклланиш тарихи.

Адабиётлар

1. Жаҳонгиров Ф. Ўзбек болалар фольклори. – Т.: Ўқитувчи, 1977.
2. Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди. – Т.: Фан, 2004.
3. Жумабоев М. Болалар адабиёти ва фольклор. – Т.: Ўқитувчи, 2006.

Бошқа халқларда бўлгани каби ўзбек болалар адабиётида ҳам унинг илк намуналари фольклор асарлари тарзида юзага келган. Аллалар, қўшиқлар, овутмачоқлар, эркататмалар, санамалар ҳали гўдаклигиданоқ болалар қулоғига қуйиб борилади. Кейинчалик улар эртақлар, топишмоқлар, мақол ва масаллар, дostonлар тарзида бевосита болаларнинг ўзлари томонидан мутолаа қилинади.

Ўзбек болалар адабиёти сўз санъати сифатида узоқ йўлни босиб ўтган бўлса-да, фан сифатида шаклланиши ХХ асрнинг 20-30 йилларига тўғри келади. Ўзбек болалар адабиётининг сўз санъатига тегишли махсус адабиёт ва фан сифатида шаклланиш тарихи юзасидан П.Шермухамедов, О.Сафаров, Ф.Жаҳонгиров, Ў.Рашид, А.Суюмов, Р.Баракаевларнинг турлича қарашлари мавжуд. Улардан Р.Баракаевнинг фикр-мулоҳазала-

ри энг сўнги даврдаги илмий изланишлар маҳсули бўлса-да, айти муаммо бўйича ҳалигача қатъий тўхтамга келинмаган. Р.Баракаевнинг «Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди» номли китобида болалар адабиётининг шаклланиш тарихи, сўз санъати ва фан сифатидаги ўзига хос хусусиятлари Абдулла Авлоний ва Ҳамза ижоди мисолида тўғри қайд қилинган. Болалар адабиёти тарбиявий моҳиятига кўра педагогика, психология, адабиётшунослик, санъатшунослик, тарих каби фанлар билан чамбарчас боғлиқдир.

Болалар адабиётининг ижодий қонунияти катталар адабиёти қонуниятларидан деярли фарқ қилмайди. Асосий фарқ асарларининг китобхонларнинг ёш хусусиятларига кўра таснифланишидадир. Айти шу жиҳатдан кичкинтойлар адабиёти катталар адабиётидан алоҳида ажралиб туради.

Болалар адабиёти тарбияга хизмат қилишига кўра педагогика фани ютуқларига таянади. Аммо асарлар таҳлили, қаҳрамонлар характер хусусиятларини баҳолашда адабиётшунослик ва мантиқ фанлари нуқтаи назаридан ёндошади.

Ўзбек болалар адабиёти санъат сифатида инсоният тарихи билан тенглашса-да, фан сифатидаги тараққиёти ва шаклланиш тарихи ХХ асрнинг биринчи чорасига тўғри келади. Бугунги болалар адабиёти умумадабийётнинг ажралмас қисмини ташкил этади.

Ўзбек болалар адабиётининг шаклланиш тарихини шўро мафкураси тан олган ижодкорлар ва аввало, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий номи билан боғлаш анъанаси ана шундай қилиб майдонга келди. Шу сабабли ҳам ўзбек болалар адабиёти «революция»дан анча олдин ташкил топиб, маълум традицияларга эга бўлганини эътироф этган профессор Ҳ.Абдусаматов бу адабиёт шаклланишининг илк қадамларини Ҳамза номи билан боғлайди: Ҳамза бошчилигидаги прогрессив кучлар асосан дунёвий илмлар, эстетик принциплар ҳақида жиддий нарсалар ёзиб, уларни аста-секин болалар онгига сингди-

риб боришни афзал кўрдилар. Буржуа ҳамда жадид адабиёти вакиллари эса, аксинча, ўқув дарсликлари ҳамда болалар учун ёзиладиган асарлар, асосан, эртақлар, енгил-елпи ҳикоялар, олди-қочди чўпчаклар, диний ривоятлардан иборат бўлишини қатъий талаб қилиб, амалий ишларида ҳам шунга риоя қилдилар, — деб ёзади у.

Бу ҳаракат, даставвал, маърифатпарварлик ҳаракатини рад этишнинг бир кўринишидир. Чунки олимнинг фикрича «болалар адабиёти ҳар бир халқнинг маданий тараққиёти ва педагогик фикрининг ўсишига боғлиқ ҳолда шаклланиш жараёнини кечиради. Бинобарин, ўзбек болалари учун мўлжалланган махсус адабиётни вужудга келтириш ҳаракати ҳам, асосан Ўрта Осиё Россияга қўшиб олингач, XIX асрнинг 80-90 йилларидан эътиборан янги босқичга кўтарилди».

XX аср бошларида А.Авлоний, Ҳамза, М.Абдурашидхоновлар ижоди мисолида асосан маърифатпарварлик адабиёти сифатида шаклланган ўзбек болалар адабиёти 20-йиллар охири 30-йиллар бошида ўша давр муаммоларининг реал тасвири орқали янгича босқичга кўтарилди.

Бу давр адабиётида А.Қодирийнинг «Улоқда», «Жинлар базми», Элбекнинг «Икки тулки», «Қурбақа ила сичқон», «Тотли шўрбо», «Йўлдошнинг тегирмони», С.Айнийнинг «Қиз бола ёки Холида» асарлари муҳим ўрин тутди. Болалар адабиётидаги сусткашлик матбуотда ҳам рўй-рост ганқид қилинди. Жумладан, З.Башир «Болалар адабиёти керак» (1923, 27 апрель) номли мақоласида шундай деб ёзади: «Бизнинг ёш ўсмирларимизни келгусида ижтимоий турмуш ва ўртоқлик ҳаёти кутади. Болаларимизни шул ҳаёт ва турмушга ҳозирламас эканмиз, биз уларга катта жиноят қилган бўламиз».

«Болалар ўйинларидан бўшагон ва дарсларидан тўхтагон чоқларида олиб ўқирлик китобларнинг бўлмаслиги ўзбек адабиётининг зўр камчиликларидан бўлиб туради. Ўзбек тилида кўп шошилиш билан болалар адабиётини туғдиришга қатъий лузум бор», — деб ёзади А.Саъдий.

Бу давр адабий жараёнга Зафар Диёр, Султон Жўра, Шукур Саъдулла, Қуддус Муҳаммадий, Илёс Муслим, Ғайратий каби профессионал болалар ёзувчиларининг кириб келиши билан ажралиб туради. Неча-неча авлодлар тарбиясига хизмат қилган Зафар Диёрнинг «Китоб менинг дўстимсан», «Сентябрь кўшиғи», «Боғчамиз», Султон Жўранинг «Аъло ва яхшининг мақтови», «Ҳарфлар паради», «Тиниш белгиларининг мажлиси», «Икки баҳо», «Кимнинг хати чиройли», «Маматнинг кечирмиши» шеърлари шу давр маҳсулидир.

30-йиллар болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири Ғ.Ғуллом, Ҳ.Олимжон, Ойбек, Уйғун каби катталар адабиёти вакилларининг ҳам кичкинтойлар учун баракали ижод қилишлари билан боғлиқ. Жумладан, Ғ.Ғулломнинг «Ўрдак ва Турғун», «Билиб қўйки, сени Ватан кутади», «Шум бола», Ойбекнинг «Темирчи Жўра», «Гулнор опа», «Зафар ва Захро», «Қонли бармоқлар» номли асарлари болалар адабиётининг шундан кейинги тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатди.

20-йиллар ўзбек болалар адабиётида умуми адабиёт сингари «янги ҳаёт» тантанасини куйлаш кенг миқёсда йўлга қўйилди. 1932 йил ВКПБ марказий комитетининг «Адабий-бадиий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида» ги қароридан кейин барча ёзувчилар ягона уюшмага бирлашдилар. Шу йиллари Ғ.Ғуллом «Шум бола», «Турксиб йўлларида», «Нортожининг курак тиши», «Аҳмад ёмон бола эмаску, аммо», «Тирилган мурда», «Кўкан», «Ёдгор», «Нетай» каби қисса ва ҳикояларини, шеър, дostonларини яратди.

XX асрнинг 20-30 йилларида Илёс Муслим, Ҳ.Олимжон, Ғайратий, Доржия Оппоқова, Зафар Диёр, Султон Жўра каби шоир ва ёзувчилар болаларга бағишлаб турли жанрдаги асарларини яратишди. Уларнинг ичида Ҳ.Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ билан Паризод» каби эртақ поэмалари дунё юзини кўрди. Ойбек эса «Темирчи Жўра», «Гулнор опа», «Бахтигул ва Соғиндиқ», «Зафар ва Захро» каби асарлари билан болалар адабиётининг ривожига муносиб ҳисса қўшди.

XX асрнинг 30-йилларида З.Диёр кичик ёшдаги болаларга мўлжалланган «Яшна, Ватан», «Гунафша» каби ихчам мисрали, ўйноқи шеърларини яратган бўлса, Султон Жўра «Тиниш белгиларининг мажлиси», «Зангори гилам», «Кимнинг хати чиройли», «Ҳарфлар паради» каби шеър ва эртақларида дидактик ғояларни илгари сурди. Бир қўлида қалам, бир қўлида қилич билан жангга отланган С.Жўра уруш йилларида ҳам жанг майдонларида жон олиб жон бериш билан биргаликда «Ёвга ўлим», «Муҳаммад тўпчи» каби асарлари билан ватанпарварлик ғояларини тарғиб этди.

Урушгача бўлган давр ўзбек болалар адабиётида асосан, зўр бериб «Янги жамият» улуғланган бўлса, уруш даврида асосий эътибор ёвуз душманга қарши курашга қаратилди. З.Диёрнинг «Мактаб сенинг фронтинг», «Қурол беринг менга ҳам» каби шеърлари шу давр маҳсулидир.

Шоир «Ёзги ёмғирдан сўнг» шеърида булутнинг ёмғир ёғишини шивирлашга ўхшатади.

Кўкни ёпди булут чойшаби
Қутуради чақмоқ асабий, —

сатрлари орқали ўша ҳолатнинг бадиий манзарасини гавдалантиради.

«Тиниш белгиларининг мажлиси» шеърида ундов белгисини мирза теракка, нуқтани коптокка ва фикрлар станциясига, сўроқни ўроққа, вергулни кичик тўқмоққа, фикрлар разъездига, қўштирноқни қизиқчига, тирени гугурт чўпига ўхшатиш орқали ўқувчи туйғусига туртки беради, фикрини бойитади.

Ахлоқ-одоб ва таълим-тарбия масалаларига бағишланган дидактик асарлар ўзбек болалар адабиётининг қатъий характерланган адресли адабиёт даражасига келгунча бўлган тараққиёти йўлидаги алоҳида бир босқичдир. Зеро, ўзбек адабиётида дидактика шеърият ахлоқ-одоб ва илм-маърифат мавзусидаги қарашлардан тўлиқ

ажралмаган бир пайтда етакчи хусусиятлардан бири сифатида намоён бўлган эди. У бадиият ва ахлоқий-таълимий қарашларнинг чамбарчас боғланиб кетган бир бутунлигини ташкил этади. Чунки, аслида ҳам «дидактика» бадиий адабиётнинг махсус тури эмас, балки хусусият ва характерининг ифодасидир.

Маълумки, дидактик адабиёт ёзувчиларнинг ёш авлод-ни тарбиялашда ўз эстетик ва ахлоқий қарашларини бадиий сўз воситасида ифодалаши натижаси ўлароқ майдонга келган. Шу сабабли ҳам унда тасвирдан кўра таъриф ва бевосита мурожаат руҳи етакчилик қилади. Дидактик адабиётни болалар адабиётига яқинлаштирадиган жиҳатлар эса, даставвал, ижодкорнинг ўз ахлоқий-тарбиявий қарашларини ихчам шаклдаги ҳикоят, ривоят, масал ва эртаклар воситасида, катталарнинг ҳаётий хулосалари сифатида «қиссадан ҳисса» чиқариб, панд-насихат тарзида баён қилишларида акс этади. Болалар адабиётининг дидактик хусусияти адреслилиқ билан боғлиқ жиҳатидир.

МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Абдулла Авлоний ва Ҳамза ижоди

Режа

1. XIX аср охири ва XX аср бошларидаги тарихий-адабий муҳит.
2. Миллий таълим-тарбия ва болалар адабиёти.
3. А. Авлоний ва Ҳамза ижодида маърифатпарварлик ҳамда маънавий-ахлоқий тарбия талқини.

Адабиётлар:

1. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У, Ризаев Ш., Аҳмедов С. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. — Т.: Маънавият, 2004.
2. Алиев А. Маънавият, қадрият ва бадиият. — Т.: Академия, 2000.

3. А. Авлоний. Ўсон, миллат. — Т.: Шарқ, 1993.

4. Долимов У. Туркистонда жадид мактаблари. — Т.: Университет, 2006.

5. Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва А. Авлоний ижоди. — Т.: Фан, 2004.

6. Ўзбек болалар адабиёти антологияси. 1-жилд. Т.: Ўқитувчи, 2006.

7. Ризаев Ш. Жадид драмаси. — Т.: Шарқ, 1997.

ХІХ аср охирида Чор Россияси босқини туфайли Туркистонда юзага келган тарихий вазият илғор фикрли зиёлилар олдиға миллий мустақилликка эришиш учун нима қилмоқ керак, қайси йўлдан бормоқ лозим деган саволларни кўндаланг қўйди. Жамиятдаги илғор кучларнинг қарашлари натижаси ўлароқ шаклланаётган миллий уйғониш мафкура тарзида маърифатпарварликни кенг миқёсда тарғиб этиб майдонга чиқди.

Тарихга жадидчилик номи билан кирган бу ҳаракат намояндалари ўз ғояларининг ҳаётдан мустаҳкам ўрин олиши, оқибат натижада миллий мустақилликка эришиш мумкинлиги учун курашга бел боғладилар. Бу давр Туркистоннинг ижтимоий тараққиётида янги босқични ташкил этади.

Мустақилликка эришиш учун курашиш лозимлиги ҳақида хулосага келинишининг яна бир сабаби тарихий шароит эди. Чиндан ҳам халқ ғалаёнларининг аёвсиз қонга ботирилиши маълум маънода огоҳликка ҳам даъват бўлди — ҳаётга тийрак кўз билан қарашга ундади. Иккинчи томондан, «жамият тараққиётида маълум бир системанинг табиий равишда янги сифат ўзгаришига учраши ўзига хос маърифатчиликни тақозо этади».¹

«Қизгин руҳли ёшларимиз миллатга хизмат этиб, анинг маданий даражасини ўстирсалар, ул вақтда биз синфий ихтилофлар тўғрисида сўйлашурмиз, фикр юритишурмиз. Маданияти йўқ бир миллатнинг саноати бўла олмас. Ма-

¹ Ризаев Ш. Жадид драмаси. — Т.: Шарқ, 1997. 35-бет.

домики, ул йўқ экан, ҳали синфий низоларга эрта. Бизнинг бугунги вазифамиз ҳозирча маданий ўсувлар ва шунга йўллар ҳозирловдангина иборат». Ф.Амирхон тарихга жадидчилик номи билан кирган ҳаракат дарғаси Исмоил Гаспиринский тўғрисида ёзган «Улуғ миллатчи тўғрисида кичик бир хотира» номли мақоласида жадидларнинг кураш дастури хусусида айнан шундай деб қайд этган эди.

Дарҳақиқат, миллий-озодлик ҳаракатларининг аёвсиз қонга ботирилиши жадидларнинг кураш тактикасига муҳим ўзгаришлар киритди.

Халқни илм-маърифатли қилиш орқали жипслаштириш лозим эди. Халқ сиёсий онгининг заифлиги бир томондан илм-маърифатга, бошқа жиҳатдан маънавиятга дахлдор эди.

1892 йилги «вабо кўзғолони»дан ўзига хос хулоса чиқарган миссионер Н.Остроумов ёзади: «Кўп жиҳатдан айб ўзимизда албатта. Уларнинг (сартларнинг) феъл-атворини ва қонун-қоидаларини ўрганганимиз йўқ ва ҳалиям ўрганмаяпмиз».

Чор ҳукумати бундай ўрганишни турли воситалар билан амалга ошира бошлади. Рус-тузем мактаблари шу мақсадга қаратилди. Унга қарши усули жадид мактаблари ташкил топа бошлади. Бу мактаблар учун М.Абдурашидхоновнинг «Адиби аввал», Саидрасул Саидазизовнинг «Устои аввал», А.Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», С.Айнийнинг «Таҳзиб ус-сибён», «Қиз бола ёки Холида», Ҳамзанинг «Енгил адабиёт», «Ўқиш китоби», «Қироат китоби», Бехбудийнинг «Китобат ул атфол» каби дарсликлари яратилди.

Жадидчилик ғоялари талқинида маориф билан бирга матбуот ҳам муҳим рол ўйнади. «Тараққиёт», «Хуршид», «Шухрат», «Осиё», «Самарқанд», «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» газеталари, «Ойна», «Ал-ислоҳ» журналлари чоп қилина бошлади.

Бундан ташқари, жадидчилик қарашлари хайрия жамиятлари фаолиятида ўз аксини топа бошлади. Ай-

«Иккеса, «Турон», «Тарбият ул-афтол», «Шўрои ислом» жамиятлари хайрли ишлари билан миллий-озодлик ҳаракатларида ижобий фаолият кўрсатди.

Лазиз Азиззода М.Беҳбудий ҳақидаги мақоласида «Туркистоннинг уйғониш даврини уч қисмга — маориф, матбуот ва жамиятга бўлиб, шу даврда катта рол ўйногонларни текширмоқ» фикрини илгари сурганида шу миллатларни назарда тутди.

Ижтимоий турмушдаги ислохотчилик адабиёт ва санъатни ҳам четлаб ўтмади. Анъанавий йўсиндаги адабиёт янгича йўналишлар, янгича жанрдаги асарлар ҳисобига бойиди, романчилик, публицистика, адабий танқид, маърифий шеърият, драматургия майдонга келди.

Бу ҳақида «Маориф ва ўқитғучи» журнали 1928 йил 3-сонида қуйидагиларни ёзган эди: «Жадидлар ўз мафкураларини тарқатиш, ўз идеялари йўлида ташвиқот олиб бориш учун адабиёт яратдилар». ²

Чунончи, ўша давр дарсликлари таркибида яратилган болалар адабиёти намуналари ёш авлодни билим олишнинг афзалликлари, Ватан эрки учун курашнинг муқаддаслиги, иймон, ахлоқ, эътиқод, ростгўйлик, садоқат, эрк руҳида тарбиялашга қаратилиши билан алоҳида эътиборга лойиқ.

А.Авлонийнинг «Мактаб», «Нима, кимники», «Миллатга хитоб», Ҳамзанинг «Китоб», «Мактаб» асарлари шулар жумласидандир. А.Авлонийнинг «Миллатга хитоб» шеъри даъваткорлик руҳи билан алоҳида ажралиб туради.

Миллатга хитоб

Кўзларинг оч, эй миллат!
Кўп замон гофил ётдинг.
Умринг ўтди ётмакда
Қайғуга тоза ботдинг.

² «Маориф ва ўқитғучи», 1928 йил, 3-сон, 39-бет.

Кетди шону шарафинг,
Мозор тошидек қотдинг.

Эй! «Токайгача ғафлат ичида ётамиз!»
Келинг, ёшлар, жаҳолатни отамиз!
Бизга бу кун илма киришмак керак!
Бизга бу кун илма тиришмак керак!

1916 йилда Тошкентга келган шарқшунос А.Самайлович ёзади: «Туркистондаги янги адабиётнинг маркази Самарқандда бўлса керак. Ёш адибларнинг бош илҳомчиси сифатида эса на тожик ва на турк, асли Хўжа Муфтий Маҳмуд Беҳбудийни эътироф этиш керак бўлади».

Маҳмудхўжа Беҳбудийдан ташқари болалар адабиёти жабҳасида Абдулла Авлоний, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Тавалло, Садриддин Айний, Ҳамзалар қизгин фаолият олиб боришди. Жумладан, М.Абдурашидхонов «Ҳар ким экканин ўрар» шеърий ҳикоясида инсоннинг ижтимоий камолотини маънавий тарбия билан боғлаб кўрсатади. Келиннинг маслаҳатига кўра оталарини қариб, мункиллаб қолган чоғида чўлу биёбонга олиб бориб ташлашга жазм қилган асар қаҳрамонлари китобхон кўз ўнгида оғир синовдан ўтади. Асарда илгари сурилган ота-оналарнинг фарзандлар, фарзандларнинг ота-оналар олдидаги бурчи, инсоннинг инсон олдидаги масъулияти билан боғлиқ муҳим ҳаётий гоя ҳар қандай кишини ўйлашга даъват этади.

ҒАФУР ҒУЛОМ **(1903-1966)**

Ғафур Ғулом XX аср ўзбек болалар адабиётининг тамал тошини қўйган файласуф шоир, беназир адибдир. Унинг «Сен етим эмассан», «Ёдгор», «Менинг ўфрингина болам» каби талай асарларини ҳисобга олмаганда ҳам ўша даврдаги бутун Туркистон аҳлининг турмуш тарзи, маишати манзараларига бағишланган биргина «Шум бола» қиссаси фольклорга хос фалсафий руҳи, шеърий асарларга хос жўшқин ҳиссиётга бойлиги, ма-

йин лиризмга йўғрилганлиги, тасвирнинг буюқдорлиги билан адабиётимизнинг олтин фондига киради.

Бадиий ижоднинг ўлмас қонунияти — ҳар қандай асарда ёзувчи таржимаи ҳолининг муҳим бир қирраси акс этиши Фафур Гулом асарларига ҳам хос хусусиятдир. Бу ҳолат шоирнинг «Сен етим эмассан» шеъридаги:

Етимлик нимадир
Бизлардан сўра.
Ўнинчи йилларнинг
Саргардонлиги,
Иситма аралаш
Қўрқинч туш каби
Ҳаёл кўзгусидан
Ўчмайди сира.
Мен етим ўтганман
Оҳ, у етимлик.
Вой бечора жоним,
Десам арзийди.
Мен одам эдим-ку
Инсон фарзанди...

каби лирик чекиниш тарзида келтирилган мисралари билангина белгиланмайди. «Тирилган мурда» ҳикоясининг «Отам ўлиб маишатим тангликда қолди» номли биринчи жумласидаёқ ёхуд «Шум бола» қиссасидаги Шум боланинг саргузаштлари тасвирида ҳам ўзининг чуқур аксини топган десак хато бўлмайди.

Адиб қисса қаҳрамонларининг бошдан кечирган саргузаштлари мисолида ўша пайтдаги халқ ҳаёти, турмуш тарзи манзараларига кенг миқёсда назар ташлаган бўлса-да, киши билмас шахсий муносабатини сезиш қийин эмас. Зеро, асар воқеалари машҳур адибнинг ҳали болалигидаёқ яшаш учун курашиш борасидаги ўй-фикрлари, турмушнинг беадад синовлари юзасидан чиқарган ҳукм-хулосаларининг бадиий талқинидир.

Ғ.Гуломнинг бадиий маҳорати ҳақида сўз кетганда унинг ижодининг ўзбек мумтоз адабиёти ва фольклор

анъаналаридан озикланганлигини қайд этмоқ жоиз. Бу «Кўкан» поэмасининг:

Бир бор экан, бир йўқ экан, шу замонда,

Маманиёз бўлар экан, Чуст томонда, —

тарзида эртақлар сюжетиға хос тасвир услубидагина эмас, балки «Шум бола» қиссасида «Минг бир кеча» эртақларига ҳамоҳанг воқеалардан воқеа келтириб чиқаришиға ҳам, «Яша, дейман, ўғлим», «Оқ теракми, кўк терак», «Бунн топинг, қизларим», «Каптар учар, ғоз учар», «Читти гул», «Ўйлашни ўрганамиз», «Мен сўрай, сиз жавоб беринг» каби зукколикни талаб этувчи фалсафий юмористик шеърларига ҳам, «Нортожининг курак тиши», «Аҳмад ёмон бола эмас-ку, аммо», «Кеккаймачоқ Собиржон», «Ўрдак ва Турғун» сингари ҳажвий шеърларига ҳам хос муштарак хусусиятдир.

Шоирнинг иккинчи жаҳон урушида ота-онасиз етим қолган гўдақларға бағишлаб ёзган «Сен етим эмассан» шеъри ХХ аср ўзбек шеъриятининг юксак намунасидир. Шеърда меҳрибон падар тимсолидаги Ватаннинг ўз фарзандларига меҳр-муҳаббати «ухла, жигарим», «тинчлан, жигарим», «чўчима, жигарим», «кўзим усти миннатинг бошимға дурра» каби эркаловчи, аллаловчи иборалар билан билдирилса, Гитлер тимсолидаги фашизмға нафрат «даюс», «оқпадар», «ҳароми», «маълун», «ота-онасининг тайини ҳам йўқ» сингари сўзларда ўз аксини топади.

Ғ.Ғуломнинг талай шеърлари фольклор асарларига ҳамоҳанг ўйноқи услубда яратилган. Яна ҳам тўғрироғи, шоир халқ кўшиқларини янгича ҳаётий мазмун билан бойитади.

Масалан:

Тошхон қиз ўзи-ўзи,
Бошида йўрмадўзи.
Йўрмадўзи ярашган,
Ойисига қарашган
Ҳайю читти гул.

Муаллиф шеърида шунчаки Тошхоннинг таъриф-тавсифи билан чегараланмайди. Аксинча, китобхон диққатини қизалоқнинг аълочилиги, чеварлигига ишора қилиш орқали муҳим тарбиявий ғояни илгари суради. Чистонлар шаклида битилган «Буни топинг, қизларим» шеърида эса полиз экинлари ва меваларга хос сифатларни эслатиш орқали кичкинтойлар табиат билан таништирилади.

Ўз ғоявий ниятини ифодалашда жонивор ва нарсаспредметларнинг ташқи кўриниши билан боғлиқ сифатлашлар, жонлантириш ҳамда ўхшатишларга мурожаат қилиш каби болалар шеъриятига хос тасвир усули Ғ.Фуллом ижодига ҳам бегона эмас. Шоир «Ола бузоқ» шеърида болаларга таниш манзара - бузоқнинг ташқи кўринишини шеърий санъатлар воситасида қайта яратиш, китобхонларга тақдим этади. Ола бузоқ тилининг лола япроғига, тикка қулоғининг сапсар гулга, тишларининг садаф мунчоққа, кўзларининг олхўрига, чўзинчоқ юзининг босволдига, бақбақасининг маржон осганга, тумшугининг чакич босганга ўхшатилиши ҳар қандай китобхонни ҳайратга солиши табиий.

Ўзбекистон халқ шоири Ғ.Фуллом юқорида номлари қайд қилинган асарларидан ташқари, «Мукофот», «Тонготар қўшиғи», «Бари сеники», «Бир гунча очилгунча», «Сиз менинг ёшлигимсиз» каби қатор тўпламларига кирган шеърлари билан ҳам ўзбек болалар адабиётининг сўз санъати сифатида шаклланишига катта улуш қўшган йирик сўз санъаткоридир.

ҒАЙРАТИЙ (1902-1973)

Адабиётни ўз моҳиятига кўра жўшқин дарёга қиёс қилса бўлади. Дарё сувларидан далалар, дов-дарахтлар гуллаб-яшнаса, адабиёт инсон қалбига эзгулик уруғини сепади, уни ҳаётда тўғри яшашга, улуғ мақсадлар йўлида курашишга ўргатади. Дарё ирмоқлардан вужудга келади. Адабиётимиз ирмоқлари эса адибларимиз яратган асарлардан иборат. Дарёларнинг серсувлиги, ҳай-

қириб оқиши ирмоқлар сувига боғлиқ бўлгани сингари, адабиётнинг жўшқинлиги, курашчанлиги — ҳаётда тутган ўрни ундаги асарларнинг сифатига қараб белгиланади.

Ўзбек болалар адабиётининг ҳозирги камолот босқичига эришишида унинг ирмоқларидан бири — Файратий ижодининг ҳам салмоқли ҳиссаси бор. Адабиётга Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Уйғун, Комил Яшин, Миртемирлар билан барабар қириб келганлардан бири Файратийдир.

Ёш Абдураҳим олдин эски мактабда, бир неча муддат мадрасада, кейин эса, қисқа муддатли таълим-тарбия курсларида ўқийди. Мактабларда дарс беради.

Файратий ижодининг шаклланишида Ҳамзанинг таъсири каттадир. Бу ҳақда ёзувчининг ўзи кейинчалик қуйидагиларни ёзади: «Мен Ҳамза билан театр труппасида танишдим... Ҳамза билан адабий суҳбатлар ўтказиб кўп нарсани ўрганар эдик, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий билан мунтазам суратда суҳбатлашиб туриш менга ўхшаган адабиёт ҳаваскорлари учун катта адабий мактаб бўлди».

Ҳаётга ва меҳнатга, келажакка ишонч ва собит эътиқод Файратий шеърининг ғоявий мазмунини ташкил этади. Шу жиҳатдан унинг «Ватан», «Шоир», «Суҳбат», «Ёшлик» каби шеърлари характерлидир.

У давр билан ҳамнафас бўлишни, халқ бахт-саодатини қўйлашни ижодининг асл мақсади деб билди. Буни «Шоир» шеърида қуйидагича ифодалайди:

Йўқлик достонин ҳар дамда ўқиб,
Афсоналардан маънолар тўқиб,
Яшаш йўлидан кетмакка қўрқиб,
Оммадан узоқ бўлмасин шоир...

Шоир ижодининг дастлабки даврларида яратилган бу шеър бадиий жиҳатдан бирмунча заиф. Аммо у ёзувчининг бугун ижодий фаолияти учун программ характерга эга эканлиги туфайли аҳамиятлидир.

Файратий шеърӣ асарлар билан бирга, «Ёш партизанлар», «Отамнинг хотира дафтари», «Сиз – менинг ёшлигимсиз» каби кўплаб ҳикоя ва қиссалар ҳам яратдики, улар давр билан, ёзувчининг кўрган-кечирганлари билан чамбарчас боғлиқ.

Сюжет воқеаларининг таранглиги ҳамда уларнинг қизиқарли тарзда қурилиши «Рустамжоннинг саргузаштлари» қиссасининг муҳим фазилатидир. Қиссанинг қизиқарлилиги унда уруш давридаги шиддатли воқеаларнинг ҳикоя қилиниши билангина вужудга келган эмас. Балки тасвирда саргузашт услубининг устунлиги ҳам муҳим роль ўйнаган.

Рустамжоннинг саргузаштлари отаси билан бирга ёзги каникул пайтида Украинада яшовчи тоғалариникига меҳмонга боришларидан бошланади.

Рустамжон Украинада Ориф ва Серёжа деган ўртоқлари билан турли воқеаларни бошдан кечиради. Уруш миллионлар қатори уларни ҳам оғир синовлардан ўтказди. Рустамжон оёғидан яралангандан кейин госпиталда даволаниб, жонажон қишлоғига қайтиб келади. Тақдир унга бу ерда ҳам кулиб боқмайди: хунар мактабида ўқиётган Толик деган безори боланинг таъсирига тушиб қолади. Мактабни ташлаб, биргаликда Қўқонга қочадилар. Лекин кўнгли тоза ва тўғри бўлганлиги сабабли ёмон йўлга юрмайди. Аксинча, чайқовчи Карим ака билан армиядан қочиб юрган Ориф полвонни фош этади.

Умуман, «Унутилмас кунлар» каби «Рустамжоннинг саргузаштлари» қиссаси ҳам уруш даври ўзбек болалар наsrининг яхши намунаsidир.

Булардан ташқари, Файратий драматик асарлар ҳам яратган. Унинг «Омон», «Йўлдош», «Қанотли дўстлар», «Ўрмонда» каби драмалари узоқ йиллар республика кўғирчоқ театри ва ёш томошабинлар театри репертуаридан мустаҳкам ўрин олиб келди.

ОЙБЕК (1905-1968)

Ўзбек халқининг ардоқли адиби, беназир қалам соҳиби Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек болалар адабиётининг равнақига ҳам ўзининг бетакрор ва мазмундор ижоди билан катта ҳисса қўшган улкан ёзувчидир. У бутун ижоди давомида ёш авлодни назардан четда қолдирмади, уларга бағишлаб ранг-баранг мавзуларда бадиий мукамал асарлар яратди. Адибнинг «Гунафша», «Болаликни эслаб», «Шаҳарча болалари», «Шоирнинг болалиги», «Одобли Турсун», «Аҳмаджон боғбон» каби шеърӣй китоблари, «Зафар ва Заҳро», «Ҳақгўйлар», «Бобом» сингари дostonлари, «Алишернинг ёшлиги» қиссаси, «Глобус» ҳикоялар тўплами, «Болалик» каби асарлари ҳанузгача ёш авлод маънавиятининг шаклланишида муҳим роль ўйнаб келмоқда.

Ойбек ижодини шеър ёзишдан бошлади. Уни болалигиданоқ ҳайратга солган, ўйлашга мажбур қилган нарсалардан бири ой эди. Шунинг учун ҳам ўзига «Ойбек» деб тахаллус танлади ва шу ном билан машҳур бўлди. Адиб кичкинтойлар ҳаёти ҳаққоний ёритилган асарларида илм, ҳунар ва меҳнатга муҳаббат, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби инсоний фазилатлар ўз аксини топди.

Ёзувчининг «Қонли бармоқлар» ҳикоясида Покистон болалари ҳаёти акс эттирилган бўлса-да, тўққиз яшар Алининг аччиқ қисмати ёш китобхоннинг қалбини ҳам ларзага солади, ёвузликка нисбатан нафрат ҳисларини қўзғатади.

Ойбекнинг маҳорати шундаки, ҳикоя қаҳрамони Алининг саргузаштлари орқали ҳаёт фақат ўйин-кулгидан иборат эмаслигини, доимо ёвузлик ва эзгулик ўртасида тинимсиз, шафқатсиз кураш боришини ёш китобхонга етказа олган. 3-4 синфлар «Ўқиш китоби»дан ўрин олган «Алишернинг ёшлиги», «Болалик» асарлари ўқувчилар дунёқарашининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Ёзувчи ижодида Навоий сиймоси ҳамиша алоҳида ўринга эга бўлган. У ўз мақолаларидан бирида шундай ёзади: «У менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлигимни банд этганди. Юрсам-турсам ҳамиша Навоийни ўйлар эдим. Унинг маънодор, ақлли кўзлари, ҳамиша хушфёъл, раҳмдил, олижаноб қиёфаси, асл, пок, улуғ қалбини ҳис этардим, кўз ўнгимда кўрардим...».

Буюк шоир ижодини чуқур ўрганган адиб Навоий ҳақида шеърлар, дostonлар, қисса, илмий мақолалар ва роман ёзди.

Ойбек «Алишернинг ёшлиги» қиссасини яратишга ҳам ниҳоятда масъулият билан ёндашади. Асарнинг яратилиши ҳақида Зарифа Саидносирова шундай ёзади: «Алишернинг ёшлигини қаламга олиш нияти адиб қалбида қирқинчи йилларнинг бошларида туғилган бўлиб, «Навоий» романини ёзиш даврида бу иштиёқ янада кучайган эди. Тили, услуби жиҳатдан мазкур романга яқин бу қисса 1967 йилда тугалланган бўлса-да, ўзига нисбатан ғоятда талабчан адиб, уни қайтадан ишлаш мақсади бўлгани учун эълон қилишга ошиқмади».

Ёзувчи «Алишернинг ёшлиги» қиссасида Алишер қиёфасидаги зукколик, зийраклик каби фазилатлар ҳаққоний, айни пайтда ёш китобхон савиясига ҳамда ёш хусусиятларига мос тарзда маҳорат билан тасвирланган.

«Болалик» қиссасининг қаҳрамони Мусавой образининг ҳаётдаги асоси Ойбекнинг ўзидир. Автобиографик кўринишдаги ушбу қисса фақат Мусавойнинг ҳаёт йўли тасвиридангина иборат эмас, балки ўтган асрнинг бошларидаги болалар ҳаётининг турли қирралари: маишати, турмуш-тарзи, урф-одатлари ҳам моҳирлик билан қаламга олинган.

Маълумки, болаларда машҳур кишилар ҳаёти, машҳурлигининг сабаблари ҳақида маълумотга эга бўлиш истаги жуда кучли бўлади. Шу маънода Ойбекнинг дарсликларга киритилган мазкур асарлари ёш авлодни тарбиялашда муҳим аҳамиятга эгадир.

Хулоса қилиб айтганда, қайноқ болаликнинг ёниқ куйчиси Ойбек яратган образлар ҳам, унинг порлоқ сиймоси ҳам ёш авлодга ибратли йўлдош, маслаҳатгўй ва кўмакдош бўлиб қолиши шубҳасиздир.

ҚУДДУС МУҲАММАДИЙ (1907-1997)

Ўтган асрнинг 30-йиллари ўзбек болалар адабиёти тарихида Файратий, С.Жўра, З.Диёр, М.Файзий, Д.Оппоқова, А.Раҳмат, Ҳ.Назир, И. Муслим каби профессионал болалар ёзувчиларининг етишиб чиқиши билан характерланади. Уларнинг ичида Қуддус Муҳаммадий ижоди алоҳида ўрин тутади.

Биология ўқитувчиси сифатида табиатшунослик дарсларини шеърини усулда ташкил қилиши, “Ёш табиатшунослар” тўғрисида ижодкор ўқувчилар билан олиб борган машғулоти уни бир умр болалар адабиётига боғлаб қўйди. Табиат ва инсон камолоти ижодининг бош мавзуси бўлиб қолди. “Мактаб ҳовлисида, — деб ёзган эди шоир кейинчалик, — у ёқдан бу ёққа юриб, дарс мавзулари, илдиз, барг, гулларни қандай қилиб ўқувчиларнинг кўз ўнгида қизиқ қилиб кўрсатишни ўйлардим”. “Толим гуллайди-ю, нега мева тугмайди?”, “Ток дарахти бир хил-у, меваси нега ҳар хил?”, “Олчанинг ранги нега қизил?”, “Пахта кўшиғи”, “Баҳор келди” шеърларини ана шундай изланишлар маҳсули дейиш мумкин.

Шоирнинг “Табиат алифбеси”, “Чўпон бобо кўшиғи”, “Қанотли дўстлар”, “Боғларда баҳор”, “Одам — олам кўшиғи”, “Доно бобонинг неvara-чеваралари”, “Очил дастурхон” каби тўпламларининг номланишидан ҳам маълумки, табиат ҳақидаги шеърларининг мазмун-мундарижаси хийла кенг.

Бир гуруҳ шеърларида табиат манзараси ёки унинг бирор характерли белги-хусусияти тасвири орқали ўқувчиларда гўзаллик туйғуларини уйғотиш кўзда тутилади.

Масалан:

Кўлларида соз билан,
Гул-гунча пардоз билан,
Силкиниб парвоз билан,
Учиб турна, гоз билан
Севикли баҳор келди.

“Баҳор келди”

Бошқа бирларида толнинг гуллаши-ю, мева тугмаслиги, ток дарахтининг барглари бир хил бўлгани ҳолда мевасининг ҳар хиллиги, олча рангининг қизиллиги сабабларини ўйлаб кўриш билан боғлиқ мантиқий фикрлашга даъват қилинади.

Учинчи бир хилларида (“Капалак билан асалари”, “Колхоз боғбони”, “Нафисаой ва кишмишвой”, “Камолвой ва шамолвой”) табиатнинг гуллаб-яшнашига алоқадор кишилар меҳнати мисолида меҳнатга муҳаббат ғоясига урғу берилади.

“Қуддус Муҳаммадий учун мавзунинг чегараси йўқ, - деб ёзган эди С.Мамажонов, — болаларнинг руҳий кечинмасидан тортиб то ҳайвон-паррандаларгача ҳаммаҳаммаси тўғрисида ёзади... Воқеавийлик, сюжетлилиқ сербўёқчилиқ, ҳатто шамолнинг ҳам товушини бера олишлиқ унинг шеърларига куч бағишлайди”.

Шоир кичкинтойларнинг тизгинсиз саволлари уларнинг одам ва олам сирларини билишга бўлган қизиқиш-интилишлари натижаси эканлигини теран идрок этади. Шунинг учун ҳам “Сандал ва печка”, “Капалак ва асалари”, “Бир ўзбошимча чумчуқ ҳақида” номли илк шеърларидан бошлаб талай асарларини савол-жавоб асосида яратади. Ҳатто айрим саволларни асар сарлавҳасигача чиқаради.

“Сандал ва печка” улардан қайси бирининг ҳаётий аҳамияти муҳимлиги тўғрисидаги баҳс билан бошланади. Маълум бўладики, сандал анча қўпол ва калондимоғ. Баҳсга ундан жабр кўрган стол, стул, каравот,

тошойна, думи чўлтоқ Мошларнинг аралашуви билан кеккаймачоқ сандалнинг сири фош бўлиб, ҳақиқат қарор топади.

“Бир ўзбошимча чумчуқ ҳақида” шеърининг эртаги халқ оғзаки ижоди анъаналари услубида яратилган бўлиб, айрим кишилар феъл-атворидаги иш ёқмаслик, ялқовлик, манманлик иллатларини фош этишга қаратилиши жиҳатидан Шукур Саъдулланинг “Лақма ит”, “Айёр чумчуқ” асарлари билан бир қаторда туради.

“Лақма ит” эртагининг қаҳрамони ёз бўйи кўча чангитиб, шаталоқ отиб юради. Ўйинқароқлик билан қиш гамини емайди. Унинг қаҳратон қишда бошпана сўраб сизир, мушук, эчкиларга қилган мурожаати наф бермайди.

Оёғига тикан кирган айёр чумчуқ ҳам (“Айёр чумчуқ”) ўз мақсадига эришиш учун эшак, бўри, мерган, сичқон, мушук, кампир, шамол билан суҳбатлашади. Улар ўртасида чақимчилик қилиб иш тутади.

Қ. Муҳаммадий эртагининг қаҳрамони ўзбошимча чумчуқ текинхўрлиги, манманлиги ва ўзбошимчалиги билан уларга яқин туради.

Чумчуқлар эрта баҳорда ин қуриб биргаликда яшаш тўғрисида мурожаат қилишганида, у чор-атрофда тайёр уйлар кўплигини, меҳнат қилишни истамаслигини айтиб, ўз қавмларига қўшилмайди. Ўзбошимчилик билан зағизгоннинг уйига кириб таъзирини ейди. Тайёр ин — мўрконга жойлашганида печкага ёқилган ўтда патлари жизганак бўлиб, аранг қочиб қутулади. Таъвия чумчуқни

Кўрганлар ҳеч танимас,
Ҳеч бир қушга ўхшамас.
На ола-ю, на қора,
На чипор-у қашқамас.

Шоир ижодида енгил юмор воситасида фош қилувчи ҳажвий руҳ муҳим тарбиявий моҳият касб этади.

“Яхши-ёмон деганларидек, баъзи бир ўқувчиларнинг бадфеъллиги ва жаҳлдорлиги, ғофиллиги, ўз-ўзидан огоҳ эмаслиги, ўз-ўзини қўлга олмаслиги ва тўғри йўлга солмаслиги, ўқиб уқмаслиги, уққани ҳам юқмаслиги, ҳаддан оша томошаўрлиги, меҳнатга берилмаслиги, меҳнаткаш бўлмаслиги мени анча ўйлантиради, қалбимни ранжитиб, қийнайди”, деб ёзади шоир.

“Ўз-ўзини танқид”, “Дум”, “Аҳмаджонга уят”, “Ўткиржон ва вақт”, “Тугмача”, “Дўнаншер нега иккичи?”, “Тешанинг бузоғи нега сузағон бўлди?” каби машҳур шеърлар ана шундай руҳий кечинмалар асосида юзага келган.

Шоир асарларида олға суриладиган тарбиявий ғоя қуруқ тавсифланмайди, балки қаламга олинган нарсалар-предметлар, воқеа-ҳодисалар, ҳолатлар ва кичкинтойлар феъл-атворидаги яхши-ёмон хислатларга жўшқин ҳиссий муносабатлар ифодасидан табиий суратда келиб чиқади.

Қуддус Муҳаммадий ўзини табиатдан айрича ҳис этмайди. Ундаги майса-гиёҳлару дов-дарахтлардан тортиб ҳайвонот оламигача бўлган жамики мавжудот ўзига хос сир-асрорга эга — ўқилмаган китоб. Кўп ҳолларда уларнинг моҳиятини очишда шоир кичкинтойларнинг ҳаёлида туғилиши аён саволларга мурожаат этади:

Ҳаммадан қизиқ укки,
Тумшуғи эгри-дукки.
Нечун юрмас кундузи,
Нега ёнади кўзи?

“Аҳмаджоннинг китобхонлиги”

“Қуддус Муҳаммадий — улкан шоир, ўзбек болалар шеърлятининг сарбони, — деб ёзади С.Михалков. — У фақат болаларнинггина эмас, ёзувчиларнинг ҳам ҳурмат ва муҳаббатини қозонди. Бундай ҳурмат-эъзозга осонликча эришиб бўлмайди. У жуда образли, ширали, эсда қоладиган тарзда ёзади. Шунинг учун шеърлари ёш ки-

тобхонларга ҳам, катта китобхонларга ҳам манзур бўлиши бутунлай табиийдир”.

Қуддус Муҳаммадий – табиатан болалар шоири. Унинг ижодида болаларча соддадиллик, қизиқувчанликнинг кексалик донишмандлиги билан уйғунлашиб кетганини кўриш мумкин. Шоир болалар шеърляти бобида устозлик мақомига эришгунгача узоқ ва машаққатли ижодий йўлни босиб ўтди.

Уруш йиллари Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасидаги мушоирада “Саъва сайраркан” номли шеърини ўқиб Ҳамид Олимжон, Ойбекларнинг назарига тушган шоир уларнинг тавсияси билан Нарпай туманига боради ва бир неча йил давомида Ислом шоирга адабий котиблик қилади. Натижада шундан кейинги ижодида фольклор асарларига хос жўшқинлик, муболаға ва мушоҳадакорликка алоҳида эътибор қаратилади.

“Кичкинтойлар учун ёзилган ҳар бир шеър, – деган эди К. Чуковский, – ҳатто бир сатр ҳам расом учун материал бермаса, у ўз-ўзидан яроқсиздир”. Қ.Муҳаммадий шеърляти бу фикрни тўла тасдиқлайди. Унинг шеърларида синиқ перо дикиллаб, чўлтоқ кетмон оқсоқланади, дарз кетган тоғора тўлғаниб, эски қулфлар йўрғалайди (“Темирлар ўйини”). Бу эса кичкинтойларнинг жонли-жонсиз жамики мавжудотни ҳаракатда деб билиши билан боғлиқ тасаввур-тушунчаларига жуда мос келади.

Қ.Муҳаммадий шеърларида ҳаётга болалар нигоҳи билан ёндашади, уларнинг тасаввури билан кузатади. Қизиғи шундаки, шоирнинг ўзи шунга ишонади, шундан чексиз завқланади, китобхонга ибрат бўларлик тарбиявий хулоса чиқаради. “Чумоли” шеъри бунинг ёрқин далилидир. Бола билан чумоли суҳбати асосига қурилган мазкур шеърда асосий гап чумолининг ташқи кўриниши (боши ва думининг катталиги, белининг ингичкалиги) устида кетаётгандек бўлиб туюлса-да, зийрак китобхон чумолининг ватан ободлиги, эл-юрт хизматига камарбасталиги тўғрисидаги жавобларидан ватан-

га муҳаббат тўғрисида тегишли хулоса чиқариши шубҳасидир.

Қуддус Муҳаммадий болалар адабиётига баҳо берганида уни “она сутидек покиза” деб таърифлаган эди. Бу таъриф унинг ўз асарларига ҳам тегишли бўлиб, ҳаётий ва ижодий позициясини англатади.

“Ўқувчига эсдалик” шеърининг дастлабки ўқувчилари бугунги кунда бобо ва бувилар сифатида мазкур шеър мисраларини чевара-эваралари билан қўшилиб ёд айтишлари шоир шеърятининг умрбоқийлигидан далолат беради.

ШУКУР САЪДУЛЛА (1912-1972)

Болалик қисқа муддатда кечса-да, унинг таассуротлари, ёди умрбод эса қолади. Инсоннинг келажак тақдирига, ҳаёт йўлига кўп ҳолларда болалагидаёқ тамал тоши қўйилиши ҳеч кимга сир эмас. Шунга кўра умримизнинг илк даврини ўзига хос дунё дейиш мумкин. Қисқа, аммо чин маънода мураккаб ва жозибадор бўлган бу дунёнинг бадиий инъикоси ҳисобланган болалар адабиёти бир қарашда катталар учун эрмакка ўхшаб туюлади. Шунинг учун бўлса керак, баъзан назар-писанд ҳам қилинмайди.

Аслида-чи? Нафсиламрини айтганда, болалар адабиётининг жамият маънавий ҳаёти ва ватан истиқболидаги роли беқиёс улуғдир. Болалар ёзувчисининг китобхон олдидаги масъулияти ҳам, бахти ҳам шунинг билан белгиланади. Унинг китобхонлари доираси анча кенг. Болаларга бағишлаб яратилган асарларни кичиклар ҳам, катталар ҳам бирдек севиб ўқийди, завқланади. Жуда бўлмаса, болалигида ўқиб олган завқ-шавқини бобо-буви бўлганда ҳам унутмайди.

Шоир, драматург, носир, таржимон ва ношир Шукур Саъдулла шундай ижодкорлар тоифасига мансуб. Шоирнинг 50-йиллар болаларини чексиз қувончларга чуллаган:

Ёмғир ёғалоқ
Ям-яшил ўтлоқ,
Энди экинлар
Чиқарар қулоқ.

(«Ёмғир ёғалоқ»)

ёки:

Ойдин, Лола ғоз бўлди,
Ўйинимиз соз бўлди,
Болта бир ўзи тулки,
Туриши бўлди кулки.

(«Тулки билан ғозлар»)

деб бошланувчи дилкаш ва қувноқ, ўйноқи шеърларини ҳозир неварали бўлганимизда ҳам соғинч билан эслаб юрамиз. Улар ҳозиргача дарслик ва мажмуалардан тушмай, халқимизнинг маънавий мулкига айланиб қолган.

Жиззахдаги Наримонов номли мактабда ўқиб юрганидаёқ бадиий адабиётга иштиёқи кучли бўлган Ш.Саъдулла ўз ижодини 30-йиллардан бошлайди. 1932 йилда босмадан чиққан «Ҳайқириқ» номли илк тўплами ёш шоирнинг келажагига умид ва ишонч уйғотади. Шундан кейин кетма-кет «Уч айиқ», «Айёр чумчуқ», «Сен нима қилдинг?», «Шоҳиста», «Думсиз тулкилар» тўплamlари эълон қилинади.

Шоир шеърлари, асосан, кичик ёшдаги болаларга мўлжалланган бўлиб, ҳаётдаги воқеа-ҳодисалар, нарсасабуюмлар моҳияти, кўриниши ва аҳамияти ҳақида муайян тушунча — билим беришга қаратилган. Бу жўн тушунча бўлмай, кичкинтойларнинг ҳаёт ҳақидаги қарашларига, тасаввурларига тўла-тўкис ҳамоҳангдир. Айни пайтда, ўша қараш ва тасаввурларни тўлдириб, янада бойитишга хизмат этади. Масалан, юқоридаги тилга олганимиз «Ёмғир ёғалоқ» шеърининг биринчи тўртлигида ёмғир ёққач, ўтлоқларнинг ям-яшил бўлиши, экинларнинг қулоқ чиқариши тўғрисида умумий

маълумот берилади. Иккинчи тўртликда эса ёмғир ёғиши билан боғлиқ манзара чизилади. Тўғрироғи, китобхон диққати таниш бўлса-да, унчалик эътибор беравермайдиган манзарага жалб қилинади. Яъни ёмғир сувларининг тарновлардан ошиб, шошиб тушиб, ариқларга қуйилиши ҳақида гап кетади. Аммо у оддий маълумот эмас. Тарновлардан ошиб, шошиб тушиши кичик китобхон руҳиятига жуда мос келади. Шу боис, у китобхонга маълумот бериш билан бирга завқ ҳам бағишлайди, фикр уйғотади.

Мисралардаги ҳижоларнинг қисқалиги (ҳар мисра 5 бўғиндан иборат) ва тўқ қофияларнинг (ёғалоқ-ўтлоқ-кулоқ; ошиб-шошиб-тошиб ва ҳоказо) қўлланиши шеърнинг бадиий соддалигини, мисраларнинг овоз узмай, бир зарб билан ўқилишини таъминлайди.

Шоир асарларининг ютуғини тайин этган омиллардан яна бири қофиядош сўзлардан ташқари мисраларнинг ичида ҳам ўхшаш, ҳамоҳанг товушлардан унумли ва ўринли фойдаланишидир. Масалан:

Мен қушчаман — кичкина,
Тилларим чучуккина.
Ола-чипор қанотим,
Билсангиз — читтак отим.

(«Читтак»)

Шеърдаги «қушчаман», «кичкина», «чучуккина», «ола-чипор», «читтак» сўзларидаги ч товушининг такрор-такрор келиши асарга равонлик бағишлайди, қолаверса, боланинг оғзаки нутқини ўстиради.

Кичкинтойларнинг руҳий олами ва ёш хусусиятларини чуқур билган Ш.Саъдулла асарларининг катта қисмини сюжетли, воқеабанд шеърлар ташкил этади.

«Шоир шеърларининг муваффақияти шундаки, — деб ёзган эди Ў.Рашид, — улар умумийликдан, қуруқ риторикадан узоқ бўлган сюжетли ва воқеабанд шеърлардир. Маълумки, воқеабандлик, айниқса, болалар

асари учун муҳим аҳамиятга эга. Бундай шеър болани зериктирмайди. У худди ҳикоя ёки эртақ каби бола онгига, хотирасига осон сингади».

Синчиклаб кўздан кечирилса, Ш.Саъдулла шеърларидаги воқеабандлик халқ оғзаки ижодининг самарали таъсири натижаси эканини фаҳмлаш қийин эмас. Дарҳақиқат, шоир қатор халқ эртақларини қайта ишлаб, «Думсиз тулкилар», «Икки сандиқ», «Уч тулки», «Қарғавой», «Тулки билан Турна» номлари остида чоп эттиради. Ўзи ҳам «Икки донишманд», «Айёр чумчуқ», «Лақма ит», «Оч бўри, шўх кўзи ва қирчанғи» каби талай эртақлар яратади. Адибнинг «Качал полвон», «Ёрилтош» асарлари ҳам халқ оғзаки ижодидан руҳланиб ёзилган. Филология фанлари доктори О.Сафаров: «Халқ эртақлари устидаги қизгин амалий ижодий фаолият жараёнида Шукур Саъдулла кўп нарса ўрганди, халқ ижодий лабораториясининг аслаҳалари билан қуроллана борди, халқ тилига хос донолик, бурролик, самимийлик, қочиримдорлик каби барча сирлардан воқиф бўла борди», деганида тамоман ҳақдир.

Болалар адабиёти хусусида сўз юритганда унинг тарбиявий вазифани бажаришига ҳамиша алоҳида урғу берилади. Аслида шундай бўлиши табиий. Негаки, у нима яхши-ю, нима ёмонлигини тушунишга, ҳаётни ва ўзлигини англашга, ахлоқ-одобга ўргатади. Бу хусусият, шубҳасиз, Ш.Саъдулла асарларига ҳам тааллуқлидир.

Кези келганда, шоирнинг «Тулки билан ғозлар», «Митти», «Улоқча», «Бола билан тўрғай», «Чучвара қайнайди», «Тўрт фасл» каби шеърларига тарбиявий руҳни ниҳоятда усталик билан сингдиргани ҳолда «Озода», «Менинг аям», «Дастёр қиз» сингари айрим асарлари қуруқ панд-насихат даражасига тушириб, қўйганини ҳам таъкидлаш зарур. «Озодалигинг учун раҳмат» деб олқишлаш ёки «тўғри ўтир», «тўғри юр» қабилида дакки бериш адабиётнинг вазифасига кирмайди.

Тасвирда қисқалик, равонлик ижодкорнинг кичик ҳикояларига ҳам хос етакчи хусусиятдир. Улар, ҳатто, ҳажм жиҳатидан кичик шеърга тенг бўлиб, мағзи тўқ ва

у ёки бу масала ҳақида китобхонда яхлит тасаввур уйғотишга қодир. Масалан, чол билан боланинг суҳбати шаклидаги «Анқов» ҳикояси бор-йўғи бир неча сатрдан иборат. Аммо унинг катта-ю кичикка хос анқовлик илллати ҳақида маълум тушунча беришига шубҳа йўқ. Ҳар қандай иллатнинг болаликдан бошлаб шаклланиши назарда тутилса, бу хилдаги асарларнинг тарбиявий қиммати янада ортади. Ёзувчининг «Қайсар болалар» ҳикояларида ҳам у ёки бу иллат ёрқин кўрсатилади.

Адибнинг «Командирнинг бошидан кечирганлари», «Қачал полвон», «Азиз қишлоғим» қиссалари ўзбек ва рус тилларида қайта-қайта нашр қилинди. «Ёрилтош», «Афсонани енгган қиз» эртақ-пьесалари узоқ йиллар театрларимиз саҳнасидан тушмади.

Ш.Саъдулла кўп қиррали ижодкор эди. Жаҳон ва рус адабиётининг намояндаларидан Г.Х.Андерсеннинг қатор эртақлари, А.Пушкин, С.Маршак, С.Михалков, К.Чуковскийнинг шеър ва эртақлари, Л.Толстой, Б.Житков, В.Осееваларнинг қисса ва ҳикоялари Шукур Саъдулла таржимасида ўқиб келинмоқда.

Қ.Ҳикматнинг образли таърифи билан айтганда, Шукур Саъдулла ўзбек болалар адабиётининг «капитанларидан» бири эди. Унинг асарлари ҳали жуда кўп авлодларни чин инсонликка ўргатади, ватанга муҳаббат руҳида тарбиялашга хизмат этади.

«Биз, — деб ёзган эди Кудрат Ҳикмат ўз сафдоши ҳақида, — унинг қиёфасида тўртта Шукур Саъдуллани кўрамиз: Шукур Саъдулла — шоир, Шукур Саъдулла — драматург, Шукур Саъдулла — прозаик, Шукур Саъдулла — таржимондир.

Катта-кичик ҳамкасблар унга ҳавас қилиб, тез-тез учрашишга ошиқамиз. Мактабларда, боғчаларда... талабчан китобхонлар беҳад шодланиб: — Хуш келибсиз, Шукур ака! — деб кутиб олишади».

Биз эса ёзувчи билан унинг асарлари орқали учрашамиз. Бу учрашув ҳар бир китобхон учун, шубҳасиз, завқлидир.

МАҲМУД МУРОДОВ (1916-1996)

Одатда, бирор ёзувчи ҳақида сўз кетганда, энг яхши асарлари ва улардаги етакчи қаҳрамонлар билан бирга, ўша ёзувчининг ижодкор сифатидаги ўзига хос маънавий, ижодий олами тилга олинади. Кичкинтойларнинг сеvimли ёзувчиси, драматурги, таржимон Маҳмуд Муродов тўғрисида гапирганда боғча ва мактаб ёшидаги кичик болаларга аталган кўплаб китоблари билан бирга, адибнинг болажонлиги эсга келади. Ёзувчи асарларининг китобхонлар ўртасида оммалашиб кетишининг асосий сабабларидан бири ҳам болаларга бўлган самимий муҳаббатидир. Аксари ҳолларда, бевосита бўлмаса-да, адибнинг ўзи асарларининг бош қаҳрамони сифатида майдонга чиқади. Бундай вақтда — у гоҳ нима яхшию нима ёмонлиги устида тортишаётган болаларга бирдан-бир тўғри йўл кўрсатувчи амаки, гоҳ бирор ноҳўя хатти-ҳаракати сабабли хижолат бўлган болага самимий маслаҳат бераётган меҳрибон бобо тимсолида намоён бўлади. Ҳар қандай ҳолда ҳам унинг мақсади битта — китобхон қалбига эзгулик уруғини сепиш.

Маҳмуд Муродовнинг ижодий йўли бошқа ёзувчиларникидан анча-мунча фарқ этади.

«Мактабда ўқиб юрганимда, — деб эслайди ёзувчи, — «Олмазор» маҳалласи чойхонасида газеталар ўқиб берардим. «Кўк кўйлак» тўғараги тузиб, турли йиғинларда концертлар кўйиб берардик. Марҳум Баҳром Раҳмонов билан биргаликда «Қизил пожар» тўғараги тузиб, «Мерганча» маҳалласидаги А.Икромов номли клубда томошалар кўрсатардим. Кейинчалик институтни битиргунча Тошкентдаги 9, 17-болалар уйида тарбиячи бўлиб ишладим. Шу даврда «Вожатий» журналида фаол қатнаша бошладим».

Ёш ёзувчининг ижодий фаолияти шу даврдан бошлаб матбуот билан чамбарчас боғланади. «1947 йили мени «Ленин учқуни» газетасига чақиришди, — деб ёзади адиб таржимаи ҳолида. — У ерда аввал мактаб

бўлими мудири, кейин масъул котиб, 1953 йилдан бери «Ғунча» журналида масъул котиб бўлиб ишлаб кел-моқдаман».

Бундан ёзувчи ижодига қанот бахш этган омил унинг рўзнома ва ойнома муҳарририятларидаги журналистик фаолияти эканлигини сезиш қийин эмас. Лекин у бадий маҳоратини оширишда шу билан чекланиб қолмади. «Степан Разин» (1941), «Ўртоқларинг сен билан» (1951), «Капитан хоними» (1959), «Тутқунликдаги жангчилар» (1964) повестлари, кўпдан-кўп ҳикоя ва эртакларнинг таржималари М.Муродов учун чинакам маҳорат мактаби бўлди.

Болалар матбуотидаги хизмати, ўз навбатида, ёзувчи асарларининг мавзу доирасини ҳам белгилаб берди. Бу ҳақда у қуйидагиларни қайд этади: «Ёзадиган нарсаларим кўпроқ тартиб-интизом, Ватанга муҳаббат, тўғрилиқ, яхши ўқиш, табиатни севиш, дўстлик, меҳнатсеварлик, содиқ ўртоқлик, гўзалликни севиш, ҳайвону қушларга ғамхўрлик, катталарни ҳурмат қилиш ҳисларини уйғотиш, давлат мулкани сақлаш, ота-оналарга меҳр, довураклик ҳақида бўлади».

М.Муродов китоблари сони жиҳатидан мақтовга лойиқ эмас. «Яхши амаки», «Сирли дон», «Энг маза жой», «Кўприк», «Ким энг кучли», «Санок», «Боғча бола», «Кичик доктор»... Лекин қатор эртак ва ҳикоялари ўз тўпламларидан ташқари бошланғич синфлар дарсликлари орқали кичик китобхонлар қалбидан чуқур жой олган. Дарҳақиқат, адиб асарларининг ўзига хос хусусияти китобхонларининг ёш хусусиятлари, руҳий олами, ҳаётий тушунчаси билан боғлиқ. Ёзувчининг кўпгина асарлари шаклининг ихчамлиги, сюжетининг қизиқарли воқеалар асосига қурилганлиги, тасвир услубининг соддалиги билан ажралиб туради.

Адиб уларда кичкинтойлар ҳаётидан олинган оддий воқеалар тасвиридан умумлашма хулосалар чиқаришга, шу орқали китобхонни ранг-баранг олам ва инсоний муносабатлар билан таништиришга, тарбиявий

жиҳатдан муҳим бир ғояни илгари суришга интилади.

«Кимнинг ояиси зўр?» ҳикояси сюжети Каримжон, Олимжон ва Баҳодир деган болалар ўртасида бўлиб ўтган баҳс асосига қурилган. Баҳс улар учун ўйин, шу билан бирга, ўзларини қизиқтирган жумбоқларнинг мағзини чақиш воситаси. Ёзувчи мазкур ҳикояда баҳс-ўйин тасвири орқали ўқувчи диққатини инсонийлик масаласига қаратади.

Баҳснинг бош сабабчиси — Баҳодир деган бола. Олимжон уни даволаб оёққа турғизгани учун онасини дунёда энг зўр инсонлардан бири, деб мақтанади. Бунга Каримжоннинг ҳам бўш келгиси йўқ. Чунки Олимжоннинг онаси даволовчи врач бўлса, унинг онаси дори тайёрловчи — фармацевт. Каримжоннинг тушунишича, агар фармацевтлар дори тайёрламаса, беморларни, жумладан, Баҳодирни даволаш ҳақида гап ҳам бўлмас эди. Баҳодирнинг назарида эса, улардан ҳар иккаласининг гапида ҳам жон бор. Аммо булар ҳали кимнинг онаси энг ҳурматга лойиқлиги ҳақидаги баҳсга тўла жавоб бўлолмайди.

Баҳодир отасининг гапларидан одамларга газлама тўқиб бергани учун ўз онасини ҳам албатта ҳурматга сазовор, деган қатъий хулосага келади. Китобхон хулосаси бунга нисбатан янада кенгроқ. У турли соҳаларда ишлайдиган кишилар меҳнати одамлар фаровонлигига қаратилиши, шу туфайли меҳнат — шон-шараф иши эканлиги, бошқача айтганда, «одамий эрсанг демагил одами, ониким йўқ халқ ғамидин ғами» (Навоий) ҳақида жўн тарзда бўлса-да, тасаввур ҳосил қилади.

Муаллифнинг кичик китобхон билан ниҳоятда муҳим масала хусусида куюнчаклик билан гаплашаётгандек ўзини эркин тутиши ўқувчида асар воқеаларига ишонч ва қизиқиш туғдиради. Бу эса ёзувчининг жиддий муаммоларни ҳам ўқувчилар ёшига мос, ишонарли йўсинда ифодалаш маҳоратини кўрсатади.

Маълумки, болаларга бағишланган асарлар катталар адабиётидан ўқувчилар ёш хусусиятларининг алоҳида

ҳисобга олинishi билан ажралиб туради. Масалан, боғча ёшидаги болалар асарлари билан ўрта ёхуд катта ёшдаги болалар ва ўсмирлар асарлари, гарчи бир хил юксак бадиий талаблар асосида яратилса-да, шакли, ифода услуби, сюжет қурилиши ва композицион тузилишига кўра фарқланади. Аслида чинакам санъат намунаси бўлган болалар асарларини катталарнинг ўқиб, завқ олиши, аммо катталарга мўлжалланган асарларни болалар ўқий олмаслигини назарда тутиб, маълум маънода катталар адабиётини чекланган, дейиш мумкин.

Кичкинтойларга бағишланган бадиий асарлар тили, ифода услуби, сюжет қурилиши, композицион тузилиши жиҳатидан фарқланса-да, тарбиявий мақсадга қаратилиши жиҳатидан муштаракликка эга.

Маҳмуд Муродовнинг «Боғча бола», «Каска», Бахтини топган Баҳринисо», «Ким энг яхши?», «Салом, Қуёш бобо!», «Жонли сурат» каби қатор ҳикоя ва эртакларида тарбиявий ғоя болаларга таниш ҳаёт материаллари орқали ифода этилади.

«Боғча бола» ҳикояси болаларнинг кундалик ҳаётидан олиб ёзилган. Асар қаҳрамони Шукуржон китобхонга на мустақил ювиниш, на кийиниш ва на овқатланишни билмайдиган бола сифатида таништирилади. Адиб ҳикояда жажжи қаҳрамоннинг боғчага боргандан кейин одатдаги турмуш тарзининг ўзгариши ҳолатларини қаламга олади, унинг ҳаётга муносабатидан тарбиявий хулоса чиқаради. Табиийки, уй шароитига ўрганган бола боғчада — жамоа ичида анча қийинчиликларга дуч келади. Ёзувчи қийинчиликлар тасвирига батафсил тўхталиб ўтирмасдан, уларнинг қаҳрамонга таъсирини бир-икки ишорада беришга муваффақ бўлган. Зеро, кўп сўзлилиكنинг ҳар қандай тури болалар асарининг табиатига зиддир. Муҳими шундаки, адиб қаҳрамон феъл-атворининг ўзгаришига асос бўладиган ҳолат ярата олган. Бу, боғчадаги ўртоқларининг Шукуржонни ўз-ўзига қарай олмасликда мазах қилишидир. Ўртоқлари унинг устидан ноўрин кулганларида Шукуржон-

нинг ўчакиши ҳеч гап эмас эди. Аммо у боғча опасининг ғамхўрлик билан қилган муомаласидан ўртоқларининг танбеҳи тўғрилигини, ўзининг ноҳақлигини тушуниб этади.

М.Муродов ҳикояларининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири — нима яхшию нима ёмонлиги «кўрғазмали» тарзда, яъни бирор эътиборли воқеа мисолида акс эттирилишидир. Ёзувчи «кўрғазма» учун қаҳрамонлар ҳаётига оид мураккаб зиддиятлар тўқиб ўтирмайди. Аксинча, ҳаммага тушунарли оддий воқеалар тасвиридан муҳим тарбиявий маъно келтириб чиқаради. Шу хилдаги асарларидан «Доғ», «Хўп бўлади», «Велосипед» ҳикоялари сюжети қаҳрамонларнинг ўз-ўзини фош қилиш воқеалари асосига қурилган.

«Доғ»да Анваржон деган бола қўлини ювмасдан дастурхонга артиш билан иркитлигини, «Хўп бўлади»да Усмонжон деган бола акаси билан суҳбат чоғида одобсизлигини, «Велосипед»да кўча-кўйда ҳеч кимни менсимайдиган бола бобосига ҳурматсизлик кўрсатиб, манманлигини фош этадилар.

Айрим болалар хулқ-атворидаги иллатлар танқидига қаратилган «Икки хил ёрдам», «У билан ўйнамайман» ҳикояларининг фош қилувчи руҳи янада кескин. Адиб уларда кичик қаҳрамонлар хатти-ҳаракатидаги яхши ва ёмон томонларни таққослаб кўрсатиш йўлидан боради. Шуниси муҳимки, ўша жараёнда китобхон қаҳрамонлардан қайси бирининг хатти-ҳаракати тўғри-ю, қайсиники нотўғрилигини ортиқча изоҳларсиз тушуниб этади.

«Икки хил ёрдам»да тасвирланишича, кўчада кетаётган икки ўртоқнинг бири йўловчи аёлга тўр халтасидан картошкаси тушганини айтиб, ўтиб кетади. Иккинчиси эса ҳеч нарса демасдан картошкани ердан олиб, аёлнинг тўр халтасига солиб қўяди. Ёзувчи шу тарзда икки ўртоқнинг хатти-ҳаракатини киши билмас бир-бирига солиштирар экан, улардан қайси бирини маъқуллашни ўқувчининг ўзига ҳавола этади.

Мазкур асарлар кичик ёшдаги болалар насрининг энг яхши намуналаридан бўлиб қолишига шубҳа йўқ. Уларнинг бошланғич синф дарсликларидан мустаҳкам ўрин олиб келаётгани бежиз эмас.

Адиб ўз қахрамонларининг хатти-ҳаракатлари, феъл-атвори ҳақида сўз юритганда масалага ғамхўр тарбиячи, меҳрибон устоз сифатида ёндашади. Китобхонларга ўзидаги энг яхши хислатларни сингдиришга ҳаракат қилади. Китобларидан бирини «Яхши амаки» деб номлаши ҳам, эҳтимол, шу туфайлидир.

Кичик ёшдаги болалар учун асар яратиш ниҳоятда масъулиятлидир. Қайси ёзувчи ўз зиммасидаги масъулиятни сезган ҳолда қўлига қалам тутса, унинг асари умум манфаати йўлида хизмат қилаверишига болаларнинг севимли ёзувчиси Маҳмуд Муродовнинг ижоди ёрқин мисол бўла олади. Унинг асарлари фақат бугунги кун учун эмас, балки келажакка хизмат этиши билан ҳам алоҳида эътиборга лойиқ.

СУННАТИЛЛА АНОРБОВ (1922-2003)

Адабиёт тарихида шундай ёзувчилар борки, ўз ижодини болаларга бағишлаган асарлар билан бошлайди-ю, кейин катталар адабиётига ўтиб кетган бўлади. Ёки аксинча, катталар адабиётида қаламини чархлаб, сўнгра беғубор болалик дунёсига қайтади.

Суннатилла Анорбоев ёзувчи сифатида бу йўллардан бормайди. У адабиётни яхлит бадиий ҳодиса тарзида тушунди ва ижодида ҳам шунга тўла амал қилди. Катталар ҳаётидан олинган «Оқсой», «Сайли» романлари билан бирга болаларга бағишланган «Тўрткўзнинг бошидан кечирганлари» қиссаси кетма-кет дунё юзини кўрди.

1922 йилнинг 9 сентябрида кўҳна Туркистоннинг Қарноқ қишлоғида таваллуд топган бўлажак адиб иккинчи жаҳон урушидан қайтгач, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти (ҳозирги педагогика университети)да таҳсил кўради. Сўнгра таҳририятларда фаолият кўрсатади.

Унинг ижодида чорвадор ва овчилар ҳаётига бағишланган асарлар етакчи ўрин тутади. Ўз мавзуига содиқ ёзувчи ҳар асарида ўз-ўзини такрорламаган ҳолда янги образлар яратади, табиатни асраш билан боғлиқ долзарб масалаларни кўтариб чиқади. «Оқсой», «Тўрткўзнинг бошидан кечирганлари», «Сулаймон овчи ва унинг ити ҳақида», «Мусича билан қалдирғоч қиссаси», боринги, сўнги асари — «Сузиб борар архарлар»да ҳам чўпон-чўлиқлар ва овчилар ҳаёти қаламга олинган.

Ёзувчининг «Тўрткўзнинг бошидан кечирганлари» номли қиссаси бир неча бор эълон қилинди. Бошқа тилларга ҳам ўгирилди. Қисса ютуғи адибнинг ижод машаққатларидан чўчимай, астойдил изланишлари билан боғлиқ.

С.Анорбоев мазкур асарида Тўрткўзнинг саргузаштлари орқали ўқувчини бир томондан, ҳайвонот олами билан таништиради, иккинчи томондан, тўғрилиқ, мардлик ва софдиллик сингари юксак инсоний фазилатларни тарғиб этади.

Ёзувчининг ҳикоялаш услубига кўра кичик ёшдаги китобхонларга мўлжалланган «Тўрткўзнинг бошидан кечирганлари» қиссасидаги Тўрткўз, Олапар ва Кўппаклар баайни инсон тилига тушунади.

Асар бош қаҳрамони Тўрткўз вафодорлик тимсоли. У асарда яхшилик билан ёмонликнинг фарқига бормайдиган жиртаки кўппакка қарши қўйилади. Кўппак очкўзлиги, мўлтони ва ялтоқлиги туфайли ўқувчи нафратига учраса, Тўрткўз инсонга содиқ ва вафодорлиги билан эътиборни тортади. Унинг сурувни бўрилардан қўриқлашда онаси Олапарга астойдил ёрдам бериши, бошқаларга нисбатан ҳалол ва поклиги кишини чексиз ҳаяжонлантиради.

Тўрткўзга хос фазилатлардан яна бири мақтанишни билмаслигидир. Қоровойнинг ўртоқлари уни энг зўр бўрибосар ит деб олқишлаганларида Тўрткўз буни ўзининг бурчи сифатида эътироф қилади. Камтарликни тарғиб қилишда бу жуда муҳимдир.

Қиссада эл-юрт ишига фидойилик, содиқлик, умум-манфаати йўлида курашиш каби юксак ҳаётий ғояни болалар тушунчаси даражасида ифодалашда Тўрткўз, Олапар образлари муваффақиятли қўлланган.

Адибнинг «Сузиб борар архарлар» номли сўнгги қисса-сасида эса профессор Азиз Нуриевич ва Қўчқор билан Тўрабек ва Раббимовлар ўртасидаги зиддият тасвири орқали табиатни асраш ғояси илгари сурилади.

Табиатни асраш ҳамиша инсоният олдидаги асосий масалалардан бири бўлиб келган. Ушбу муаммони болаларнинг билим савияси ва ҳаётий тажрибасига мос тарзда қўйиш ёзувчидан бадиий маҳорат билан бирга, кичкинтойлар психологиясини ҳам пухта билишни тақозо этади. Қиссани ўқиб, ёзувчининг ана шу масъулиятни чуқур ҳис қилган ҳолда қалам тебратганини сезиш қийин эмас.

Асарнинг сюжети болаларбоп тарзда содда. Яқиндагина ветеринария врачлари сифатида иш бошлаган Тўрабек уйларига меҳмонга келаётган устози шарафига тоғдан архар отиб келади. Профессор ўлган архарнинг уруғини олиб бир неча қўйни сунъий қочиради. Шу тарзда бошлаган қимматли тажрибага Қўчқор ҳам аралашади. Туғилган дурагайлар ўса бошлайди. Ниҳоят тоққа қочадилар. Қўчқор уларни қўлига қурол тутган, Тўрабек билан Раббимов инспекторнинг ўқидан сақлаб қоламан деб ўзи ҳалокатга учрайди. Бу ерда Қўчқорга ўқ тегмаслиги унчалик муҳим эмас. Асосий масала профессор билан Қўчқорнинг Тўрабек билан Раббимовга ўхшаш табиат кушандаларига қарши курашувида, яна ҳам аниқроғи Қўчқор қалбида табиатга муҳаббат, уни асраш учун кураш туйғуларининг уйғонишидир.

Қўчқор чўпонлар оиласида туғилган. Шунинг учун қўй-қўзиларга меҳри бўлакча. Лекин у бола эмасми, жамики ҳайвонот олами ва дов-дарахтлар, тоғлар табиат эҳсони эканлиги, уни асраш учун курашиш лозимлигини дастлаб тушуниб етмайди. Архар отгани учун амакисига профессор Азиз Нуриевичнинг танбеҳ бери-

ши бу борада Кўчқорга сабоқ бўлади. «Илгари мана бу тоғда, — дейди профессор, — архару тоғ така подапода бўлиб ёйилиб юрган... Қани энди ўша подалар? Қириб ташланди! Кўлига қурол тутган, сўқмоқларга қопқон қўйган ақлли йиртқичлар қиришди бу жониворларни. Керакми, керак эмасми, ўйламай нетмай манманликка борибоқ ўлдираверишди. Одамзод бу билан ўзининг эртанги насибасига болта урди. Сиз туёққа туёқ қўшиш ўрнига, зоотехника илмини сув қилиб ичиб юборган қизил дипломли мутахассис — у Тўрабекка кинояли тикилди, — бу тоғдаги балки охирги архарнинг бошига етгандирсиз?»

Ёзувчи профессорнинг бу гаплари орқали асар гоёси-ни ҳам ифода этади. Психологлар болалардаги ҳаётга катталар кўзи билан қараш, ҳатто катталарнинг ўзлари билан тенгқурлардек жиддий муомала қилишларига истак майлини шу ёшга хос характер аломатларидан бири сифатида уқтиради. Ёзувчи Кўчқор образини яратишда болаларнинг бу «хислат»идан жуда ўринли фойдаланган. Жумладан, амакисининг «генетикани тушунмайсан», деганда Кўчқорнинг астойдил хафа бўлиши бизда унга нисбатан ишонч уйғотади. Ёзувчи шу ўринда генетиканинг луғавий маъносини профессор тилидан бериш билан бирданига иккита куённи нишонни олади. Бир томондан, Кўчқорнинг саволига жавоб беради. Шу билан уни сюжет воқеалари ичига чуқурроқ олиб киради. Иккинчи томондан, кичик китобхонни ўтказилган мураккаб тажриба билан таништиради.

Айрим ҳолларда шундай бўладики, болаларга бағишланган асарларнинг қаҳрамонлари ҳали ёш бўлишига қарамай, катталардек фикрлайдилар. Натижада китобхонда характер сифатида яхлит таассурот қолдирмайдилар. «Сузиб борар архарлар» бундай иллатдан холи. Бунинг сабаби адибнинг тасвирда болаларнинг ёш хусусиятларини назардан қочирмаганлигидир. Бинобарин, Кўчқорнинг ҳар бир гап-сўзида, бошқаларга бўлган муносабатида болаларча самимият акс этиб туради.

Китобхон асар воқеаларига Кўчқор нигоҳи орқали назар ташлайди, лекин унинг яхшилик ва ёмонлик тўғрисидаги элементар тушунчаси, содда тасавури билан чекланиб қолмайди.

Болалар дунёси бир қарашда оддий туюлса-да, ғоят ранг-баранг ва мураккаб. Ҳаётни улар нигоҳи билан кузатиш, ҳис этиш ва тасвирлаш учун ёзувчининг бадиий маҳорати, чуқур ҳаётий тажрибаси ва юрак кўридан ташқари, бола даражасида туриб ижод қилиши ҳам талаб этилади.

Бизнингча, Суннатилла Анорбоев ҳаёт ва табиат ҳақидаги мазкур қиссалари билангина эмас, бошланғич синфларнинг «Ўқиш китоби» дарсликларидан ўрин олган «Баҳс», «Кўрқоқ» каби кўплаб ҳикоялари билан ҳам кичкинтойлар қалбига тўғри йўл топган шундай ёзувчилардан ҳисобланади.

ПЎЛАТ МЎМИН (1922-2004)

Пўлат Мўмин қалбига ҳайрат туйғусини солган, кўлига қалам тутқазган нарса – унинг табиатидан чуқур жой олган болажонлик фазилатидир. Шоир асарларида болаларнинг ўзига хос қувончи ва қайғуси, орзу-армони, дард-ҳасрати нозик пардаларда ифодалангани шундан бўлса ажаб эмас.

В.Г.Белинский: «Болаларга бағишлаб асар ёзиш учун табиатан болалар ёзувчиси бўлиб туғилмоқ лозим», деган эди. Пўлат Мўмин ижоди бунинг ёрқин далилидир.

Пўлат Мўмин 1922 йилда Тошкентда камбағал деҳқон оиласида дунёга келди. Шаҳардаги 22-мактабни тугатгандан кейин педагогика билим юртига кириб ўқиди. Адабиётга бўлган кучли иштиёқ бўлажак шоирни Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг филология факультетига етаклайди. Бадиий ижодга ихлоси баланд ўспирин бу ерда илм сирларини эгаллаш билан бирга, ўзи ҳам шеърлар ёзиб машқ қилади. Шундан кейин Ўзбекистон Фанлар академиясининг А.С.Пушкин номидаги Тил ва адабиёт

институтти аспирантураси ҳамда Москвадаги М.Горький номли адабиёт институтининг икки йиллик курсида таҳсил кўрган йиллари Пўлат Мўмин учун бадиий маҳорат сирларини эгаллаш даври бўлди. У ижодининг дастлабки пайтиданоқ болалар ҳаётига чуқурроқ киришга, дилидаги ўй-фикрларини кичкинтойлар тушунчасига мос тарзда шеърга солишга астойдил интилади. Мана, унинг илк ижодига мансуб «Пахта қўшиғи» шеърдан бир парча:

Олтин пахта, оқ пахта,
Биз сенга иноқ, пахта,
Ҳосилинг мўл бўлганда
Ҳаммамиз қувноқ пахта.

Кичкинтойлар тилидан айтилган бу шеър қувноқ ва ўйноқи оҳанги, оддий сўзлар воситасида муҳим ҳаётий гоёни ташиши билан ажралиб туради. У кичкинтойлар қалбида меҳнатга муҳаббат уйғотади.

Пўлат Мўмин болалар ёзувчилари ўртасида мухлис-ларга энг бой шоирлардан ҳисобланади. Бунинг боиси унинг болалар қалбини теран ҳис қилиши, поэтик истеъдодни болаларга бўлган сўнмас муҳаббат билан қўшиб юбора олгани ва заҳматкашлигидади.

Адабиёт тарихидан маълумки, бир хил ёзувчилар асарини ёзиб ташлайди-ю, қайтиб қўлига олмайди. Иккинчи хил ёзувчилар эса бир асар устида қайта-қайта ишлайди. Бу тоифа ижодкорлар бирор асаридан кўнгли тўлмаса, гарчи йиллар ўтса-да, яна қўлга олишга эринмайди.

Пўлат Мўминни ана шундай меҳнаткаш ижодкорлар сирасига киритиш мумкин. Келинг, яхшиси, бу ҳақда шоирнинг ўзига сўз берайлик: «Республикамизнинг олис тоғ қишлоқларидан бирида, — деб ёзади у, — қирқлардан ошган одам билан ҳамсуҳбат бўлиб қолдим. «Ўғлим шеърларингизни ёд олибди, — деди у чеҳраси очилиб. — Ёддан айтиб берди, эшитиб турдим.

Аниқроғи, унга ўзимча ичдан жўр бўлдим. Чунки ўша шеърингиз болаликдан менинг ҳам қулоғимга сингиб кетган. Ёд олганман. Аллақаерига борганда, шеърни ўғлим бошқача ўқий бошлади. Хатосини тузатмоқчи бўлсам, ўзиникини маъқуллаб туриб олди. Кейин ишонмасангиз, мана кўринг, деб китобни олиб келди. Шеърни анча ўзгартирибсиз...»

Дарҳақиқат, шоир тўпламларини варақлар экансиз, «Обод ўлкам», «Салом, Зайнаб холамга», «Йўлчи — тракторчи», «Қовоқвой билан Чаноқвой» каби шеър, баллада ва драмаларининг анча ўзгарганига гувоҳ бўласиз. Бир томондан, асарнинг бадиий қимматини бойитиш, иккинчи томондан, давр талаби бўлган бундай ўзгаришлар ўқувчи савиясининг ўсганлиги туфайли амалга оширилади.

Пўлат Мўмин шахсиятидаги заҳматкашлик унинг жаҳон болалар адабиёти, классик адабиётимиз ҳамда халқ оғзаки поэтик ижодининг бой анъаналаридан кунт билан ўрганганлигида ҳам кўзга ташланиб туради. Шоир асарларининг ҳаётга тобора ҳамоҳанг бўла боришининг сири шу туфайли бўлса ажаб эмас. Халқ оғзаки ижодидаги мансуб асарларга хос эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги конфликтнинг кескинлиги, композицион яхлитлик, яхшилик кучларига нисбатан самимий хайрихоҳлик ва албатта уларнинг тантана қилиши каби чуқур халқчил гоё, тасвирдаги самимият Пўлат Мўминнинг «Алла билан Жалла», «Икки савдогар», «Олтин най», «Қовоқвой билан Чаноқвой», «Тўрт тўғри ва тўрт ўғри», «Билганни қари, билмайди пари», «Қизилқум ва одам», «Суқатой конфетвой» номли талай асарларига жозоба бағишлаган.

«Тўрт тўғри ва тўрт ўғри» эртагида ҳалоллик ва поклик текинхўрликка қарши қўйилади. Бунинг учун шоир қаҳрамонлар ҳаётидаги нозик нуқталарни — зиддиятли воқеаларни қаламга олади. Бир куни тунда тўрт ўғри йўловчиларни тунагани йўлга чиқади. Улар тўхтатган киши ошпаз бўлиб, бир вақтлар ўғриларнинг бирига

оғир даврларда нон-туз бериб боққан эди. Ошпазнинг инсонийлиги, олижаноблиги қаршисида лол қолган ўша ўғри ўзининг нақадар тубанлашиб кетганлигини англайди. Шу куниеқ текинхўрликдан воз кечади. Ўзлигини танитгани учун ошпазга миннатдорчилик билдиради. Унга эргашиб хунар эгаллайди. Бошқа ўғрилар ҳам илгари ўзларига қандайдир яхшилик қилган бирор кишини тунамоқчи бўлганларида таниб қолишади. Улар ҳам қилмишларидан пушаймон еб, ҳалол меҳнатга қайтадилар. Эртақда шу тарзда яхшиликнинг ёмонлик устидан ғолиб чиқиши ҳаёт ҳақиқатига мос бўлиб, тарбиявий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади.

Кичкинтойларнинг ёш хусусиятлари ва психикасини яхши билган шоир тасвир услубини нима ҳақда ёзишига қараб туриб мослайди. Агар шеър болалар характеридаги бирор камчиликни танқид қилишга қаратилса, катталар адабиётидаги сингари ўткир сатирага эмас, кўпроқ энгил ва қувноқ юморга мурожаат этади. Бу эса, ўқувчиларнинг ўша камчиликни ва унинг нималарга сабаб бўлишини осонгина фаҳмлаб олишига ёрдам беради. Ундан юз ўгириб, қарши курашишга ундайди. Болалар севиб ўқийдиган ва куйлайдиган «Салимжон-нимжон», «Икки қўйманг, ўқитувчим», «Бетайин мақтанади», «Кимки бўлса йиғлоқи», «Уч баҳо — пуч баҳо», «Жовдирайди — довдирайди», «Уйғониб қолди», «Нажимнинг дафтари нега ўн икки варақ эмас?», «Боғчага борма-са...» шеърлари фикримиз далилидир.

Ялқовлик ҳақида жуда кўп ёзилган. Лекин улар ичида «Салимжон-нимжон» шеъри машҳур бўлиб кетди. Тўғри, унинг оммалашшишига матнга мос куйнинг яратилиб, қўшиқ қилиб айтилиши ҳам сабаб бўлган. Аммо бу ерда шоирнинг топқирлиги муҳим ўрин тутаяди. Шоир Салимжоннинг ташқи кўриниши коптокка ўхшаб семириши, баданининг хамирдай юмшоқлиги, рангининг синиқлиги, кўзини доим уйқу босиши каби деталларни келтириш билан унинг ялқовлигига ишора қилади. Ҳар бир банддан кейин қаҳрамоннинг нимжонлигига

урғу бериш орқали ялқовликнинг иллат эканлигини таъкидлаб боради:

Салим, Салим, Салимжон,
Бунча бўлдинг сен нимжон?
Копток мисол семирдинг,
Гўё танинг хамиржон.
Салимжон-нимжон!
Ҳеч бир чиқмай офтобга,
Рангинг ўшар бетобга.
Уйқу босиб кўзингни,
Қаролмайсан китобга.
Салимжон-нимжон!

Шеърни ўқиган китобхон, шубҳасиз, қаҳрамоннинг устидан кулади. Аини пайтда ўзида ҳам шундай иллат бор-йўқлигига назар ташлайди. Асарнинг тарбиявий қиммати ҳам шунда.

Шоирнинг «Парфининг ҳарфи», «Қутқарилган Баҳодир», «Ланж бола», «Кўнимсиз», «Ҳафсала деган китоб», «Сулайтирди ўзини», «Қурбақалар мусобақаси» шеърларида қаҳрамонларнинг кечмиш-кечирмишларини тасвирлаш орқали айрим болалар характеридаги бўлмағур одатлар, тушунчаларни фош этади.

Маълумки, болалар шон-шуҳратга ўч бўлишади. «Қутқарилган Баҳодир» шеърининг қаҳрамони ҳам шундай болалардан. У қандай бўлмасин, бирор қаҳрамонлик кўрсатиб, ном қозониш устида бош қотиради. Баҳодирнинг хатти-ҳаракатларидан, орзу-ўйидан маълум бўладики, у қаҳрамонликни нотўғри тушунар экан. Шу сабабли у бошлаган ножўя иш ўз бошига ташвиш келтиради. «Сулайтирди ўзини» шеърининг қаҳрамони ҳам шундай кулгили ҳолатга тушади. У кўзичоғини гиж-гижлаб сузишга ўргатади. Натижада:

Зўр сузанғич бўлиб чиқди
Кўзичоғи.

Қочиб қолар кичкинтойлар
Кўрган чоғи.
Ўргатгани учун, қаранг
Қўзини у
Энг биринчи сулайтирди
Ўзини у.

Болалар табиатан қувноқ бўладилар. Бу нарса уларга бағишланган асарлар руҳида ҳам акс этиши лозим. Пўлат Мўминнинг «Китоб ўқиган бола», «Обод ўлкам», «Энг маза, эҳ, маза!», «Китоб – ҳаммабоп», «Кўйлагим», «Кулча нон – гулча нон», «Одоб ҳам яхши, офтоб ҳам яхши» каби қатор шеърлари шу жиҳатдан диққатга сазовор. Мазкур асарларда кўпроқ оҳангдош сўзларнинг танланиши ва ҳар бир сўзнинг етакчи ғояни ифода этишга тўла бўйсундирилиши, асосий қофиялардан ташқари, ички қофияларга ҳам эътибор берилиши туфайли улар энгил ўқиладди ҳамда узоқ вақт эсда сақланиб қолади.

Пўлат Мўмин халқ оғзаки поэтик ижодидан фақат сюжет қурилиши, конфликт яратиш ва талқин услубинигина ўрганиб қолмади. Шоир фольклордаги мавжуд сюжетларни қайта ишлаш асосида ёки улардан таъсирланиб оригинал асарлар яратиш билан бебаҳо меросимиз анъаналарини ҳам давом эттирди. «Кулча нон – гулча нон», «Лўппи пахта, ёмғир ва шамол ҳақида эртак», «Алла билан Жалла», «Тиш чўтка, порошок ва атирсовун эртаги», «Сув сўзлайди» сингари шеър ва эртакларидан кўринадики, Пўлат Мўмин халқ оғзаки ижодининг пассив кузатувчиси бўлмай, унга ижодий ёндашувчи шоирдир. Мазкур асарлардан «Кулча нон – гулча нон» халқ яратган «Кулча нон» шеъри, «Алла билан Жалла» эса «Эчки болалари» эртаги сюжетида фойдаланиб ёзилган бўлса, бошқалари фольклор таъсирида вужудга келган батамом янги типдаги замонавий эртаклардир.

Шоирнинг «Баҳорнинг шарти», «Офтоб чиқди оламга», «Сахий меҳмон», «Газ полвон эртаги» асарларида-

ги фикрнинг қуюқлиги, ифода услубидаги ўйноқлик, сюжетнинг қизиқарлилиги, шартлилиқ бевосита фольклор анъаналари руҳини беради.

Улардан «Баҳорнинг шarti» бола билан баҳорнинг диалоги асосида ёзилган.

Шамол елиб, кўклам келиб, боладан ўзига нисбатан қандай ҳурмати, ҳиммати борлигини сўрайди. Боланинг: «Номингни кўшиқ қилиб куйлайман, боғларингдан гулдасталар ясаб, устозларга совға қиламан», деган жавоби баҳорни қаноатлантирмайди. Бола ўйлаб-ўйлаб кўчат экишни айтгандагина суҳбатдошининг кўнгли қувончларга тўлади. Шоир шеърда эртақлардаги қаҳрамонлар олдига шарт қўйиш услубидан ўринли фойдаланган ҳолда табиатни асраш ва меҳнатсеварлик каби муҳим ғояни қизиқарли тарзда ифодалашга муваффақ бўлган.

Мавзу жиҳатидан «Баҳорнинг шarti»га яқин турадиган «Офтоб чиқди оламга» шеъри ҳам қизиқиш билан ўқилади.

Баҳор келиб кунлар исиганда бола кўчат ўтқазаётган отасидан бир туп луччак шафтоли олиб экади. Ёзда унга сув қуйиб парваришлайди. Шафтоли пишганда ҳаммани меҳмон қилади. аяси, акаси ва укалари унга раҳмат айтишади, у эса даласига. Боланинг эзгулик йўлидаги бундай уринишлари аста-секин кичик китобхонга ҳам кўчиши, унинг қалбида боғ-роғлар яратишга ҳавас уйғотиши шубҳасиздир.

Пўлат Мўмин асарларига қанот бағишлаган омиллардан яна бири, юқорида таъкидлаганимиздек, болалар адабиёти тўплаган бой тажрибадан ижодий ўрганишидир. Шоирнинг С.Маршак, К.Чуковский, С.Михалков, А.Барто, Е.Лось ва бошқа таниқли болалар шоирлари ижодига мурожаат қилиши, уларнинг энг яхши асарларини ўзбекчага ағдариши, маълум маънода ўзи учун ижодий мактаб вазифасини ўтади. Бу нарса, айниқса, у яратган образларда ўзининг ёрқин ифодасини топди. Бинобарин, шоирнинг айрим дастлабки

шеърларида ташбеҳларнинг нисбатан ғариблиги, бадий тилнинг ночорлиги ва шунга боғлиқ суратда образларнинг заифлиги сезилар эди.

Шоир асардан асарга ўса борди. Ўқувчи шоирнинг «Сайранг, кушлар» номли илк тўпламидан тортиб, барча асарларида хоҳ бевосита, хоҳ билвосита ана шундай қаҳрамон маънавиятининг қайсидир жиҳати билан танишади.

Узоққа бормасдан «Ўқитувчи» шеърини олиб кўрайлик. Асар алифбени ўргатиб ҳаётга муҳаббат уйғотувчи меҳрибон устозларга бағишланган. Шоир унда ўқитувчиларга ҳурмат, самимий миннатдорчилик туйғуларини изҳор этиш орқали илмга чанқоқ ўқувчи образини ҳам яратишга муваффақ бўлган. Ҳар қандай қизил сўзликдан, таъриф тавсифлардан холи бундай қаҳрамон ўзининг маънавий-ахлоқий олами билан мингминглаб болаларга ўрнак бўла олади. Ҳали ҳаётий тажрибаси кам кичик китобхон қаҳрамон сиймосида ўзининг қувонч ва изтиробларини, орзу-армонларини, ўй-хаёлларини кўрар экан, сўзсиз унга эргашади. Шу маънода, қаҳрамоннинг пухта ҳаётий заминга эга бўлиши ёш авлодни келажакка йўллашда муҳимдир.

Шоир асарларига етакчи қаҳрамонларни ҳаётнинг ўзидан танлайди. «Парфининг ҳарфи»ми, ёки «Нажимнинг режаси», «Салимжон-нимжон»ми ёки «Салимжон энди полвон» каби кўпчилик асарлари бирор ҳаётий таъсирот асосида яратилган.

Пўлат Мўминнинг биринчи шеърлар тўплами 1949 йилда босилиб чиққан эди. Шундан кейин майдонга келган «Офтоб чикди оламга», «Хунардан унар», «Раҳматга раҳмат», «Эсон ва Омон», «Одоб ва Офтоб», «Яхшиларга ўхшасам», «Олтмиш олти олтин қўл», «Устозлар изидан», «Дўстинг қанча кўп бўлса» сингари қирққа яқин китоби ўзбек болалар адабиётининг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил этади.

Шоир асарларидан кўпчилигининг қайта-қайта нашр этилиши, дарслик ва хрестоматиялардан мустаҳкам ўрин олиши, болалар томонидан севиб ўқилиши ва

куйланиши Пўлат Мўмин ижодининг оммавийлигига оддий мисолдир.

НОСИР ФОЗИЛОВ (1929 йил туғилган)

Чинакам санъат намунаси ҳисобланган асарлар ҳақида гап кетганда, биринчи навбатда, улардаги қаҳрамонлар тимсоли кўз ўнгимизда гавдаланади. «Ўтган кунлар» деганда Отабек ва Кумуш, «Кеча ва кундуз» деганда Зеби ва Мирёқуб, «Юлдузли тунлар» деганда Бобур сиймоси хаёлимизни банд этади. Шунинг учун ҳам ёзувчиларнинг бадиий маҳоратини белгилашда аксарият ҳолларда адабий қаҳрамонлар характери қирралари ва руҳиятининг мантиқан нечоғли ҳаққоний далилланганини тадқиқ қилиш йўлидан борилади.

Зеро, адабий қаҳрамонлар характерининг индивидуаллиги: нутқи, феъл-атвори, хатти-ҳаракатлари, маънавий оламининг қизиқарли воқеалар фониди ўзининг теран ифодасини топгани, китобхонни ишонтириш қуввати ёзувчи ижодий маҳоратининг юксаклигидан далолат беради.

Ўзбек болалар адабиётининг таниқли вакилларида Носир Фозилов ижоди ҳам бунинг ёрқин далилидир.

Ёзувчи асарларининг қаҳрамонлари соддадиллиги, феъл-атворида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг улуғланиши, ҳаётга фаол муносабатда бўлиши билан алоҳида ажралиб туради. «Оқим» қиссасидаги Суюм ота, деярли адибнинг тенгдоши бўлса, «Саратон» қиссасида Тўра ва Камола, «Қор хат» қиссасида Соғиндиқ, Асет ва Сафаргуллар ўтган асрнинг етмишинчи йиллар қорақалпоқ болаларидир. Уларни бирлаштириб турадиган нуқта ҳаётда фаоллиги, ўзлари яшаётган муҳитга теран нигоҳ билан қараши, бошқаларга самимий муносабатда бўлишларидир.

Ёзувчи асар қаҳрамонлари бошдан кечирган саргузаштларни шунчаки кичик китобхонларнинг руҳиятига мос қизиқарлилик талаби билангина қаламга ол-

майди. Балки ўша қизиқарлилик заминиди кичик китобхонга айтиш зарур деб ўйлаган маънавий-ахлоқий муаммога диққатимизни қаратади. Муаллиф нутқидаги сержило бадиий бўёқдор иборалар, кишини чуқур мулоҳазаларга чорловчи тагдор қочиримлар адабий қаҳрамонлар нутқидаги индивидуаллик билан уйғун равишда қиссаларнинг ўқимишлилигига хизмат қилади.

Халқлар дўстлиги ғоясини асарларига чуқур сингирган адиб қайси миллат вакили тимсолини яратмасин, ўша қаҳрамон мансуб миллат тили, урф-одатлари, турмуш тарзини бир дақиқа бўлсин, хаёлидан қочирмайди. Бинобарин, адиб яратган қаҳрамон қозоқ бўлса, қозоқча, татар бўлса, татарча, ҳатто поляк бўлса полякча талаффуз билан гапирадики, унинг характер такомилли, ўзини тутиши, ҳаётга муносабати китобхонда заррача шубҳа туғдирмайди. Масалан, «Қуш қаноти билан» қиссаси қаҳрамонларидан Зокиржон, Суюмбек ота ва Иззатуллалар ўртасида кечган қуйидаги диалог шу жиҳатдан эътиборга лойиқ:

– Тўхтанлар, тўхтанлар, – деди Зокиржон ака столни қалам билан тиқиллатиб. – Бунақада бўлмайди. Битта-битта гапириш керак. Қани, ким гапиради?

- Маған бер? – деди Суюмбек ота кўл кўтариб.

- Марҳамат, ота.

- Мен марҳаматингди билмеймин, қарағим. Бироқ минав иттинг боласина бир суровим бор.

Суюмбек отанинг соқолларигача титраб кетди.

– Сўранг, сўранг, ота, – деди Зокиржон.

– Лекин ота, илтимос, ҳалигидек кўпол гапларни айтманг.

– Кечир, қарағим, биз дала адами ғўй. Бироқ минав иттинг баласи ўттаған сўзден кўпол эмес шиғар менинг сўзим...

Ҳамма гур этиб кулиб юборди. Суюмбек ота гапида давом этди:

- Айтши, қани, анав қатти сен жаздингба?

- Ҳа... - деди Иззатулла ака истар-истамас.

Қиссадаги қозоқ маллатига мансуб бошқа бир қаҳрамон тилидан айтилган қуйидаги шеърый парча ҳам қайноқ эҳтиросга йўғрилгани боис самимий қизиқиш билан мутолаа қилинишига сабаб бўлади:

Қарасам шалбарингга жулдур-жулдур,
Алдағанга кўнесин, надан қурғур.
Аншейин ермек қилип, кел дегенге...
Келуин қараши, қудай урғур...
Сиртинг одам шапқали, тилинг жилан,
Барасинг, қаранг қалғир, қайда кетип?
Қўс туйме ўмравунга жарасип тур,
Журип эм истайин деп ауэс этип!

«Носир Фозиловнинг болалик чоғлари, - деб ёзади Одил Ёқубов, - оғир уруш йилларига тўғри келган. У ўз қаҳрамонлари Ҳайдар ва Фанишерлар каби даштда, буғдой экиб, машоқ терган, «эшак қарвон» тузиб, давлат омборларига буғдой ташиган. Шунинг учун ҳам унинг ҳикоя ва қиссаларидан ўша даврнинг оташин нафаси, дашт офтобининг ҳарорати келади, урушга кетган оталарини соғинган болаларнинг маюс қарашлари кўз олдингиздан кетмайди, уларнинг изтироблари сизни ҳам изтиробга солади, сизни ҳам ҳаяжонлантиради. Носир Фозилов бадиий ижоднинг энг қийин «сирларидан» бири – битта-иккита ибора билан манзара ярата олиш сирини билади».

Дарҳақиқат, «битта-иккита ибора билан манзара ярата олиш сири» бевосита асардаги пейзаж ва воқелик тасвирига ҳам, адабий қаҳрамонлар нутқи ва портретига ҳам баббаравар тегишлидир. Ёзувчи асарларида кўп бор тилга олинадиган Туркистон даштларида тонг ва шом манзараларининг бадиий тасвирда баъзан, шеърга айланиб кетиши бежиз эмас.

«Оқшом. Осмон тўла булут. Уфқ тонг рангида қипқизариб турарди. Эндигина ботиб бораётган қуёш худди Ойдинкўл атрофининг кўркам манзараларини кўзи қиймаётганидек булутлар тагидан сўнгги бор мўралар-

ди; унинг қип-қизил зарин нурлари кўлнинг жимир-жимир тўлқинларида, кўл атрофидаги қамиш учларида, тепаликларда тагин бир жилваланиб турди-да, кейин аста-секин сўна бошлади».

Носир Фозилов — кўшқанот адиб. «Саратон», «Куш қаноти билан», «Қор хат», «Кўкёл», «Тош», «Яхши бўлди» каби қисса ва ҳикоялари ёзувчи ижодининг бир қисмини ташкил этса, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз тилларидан қилган таржималари иккинчи қиррасини кўз-кўз этади. Таржима баҳонасида қардош халқларнинг азалий удумлари, орзу-армонлари, қувонч-ташвишлари, бой халқ оғзаки ижоди билан яқиндан танишиши ёзувчи бадиий маҳоратининг ошишига ижобий таъсир кўрсатган омиллардандир.

Уруш даври фронт орқасидаги халқ ҳаёти тасвирига бағишланган «Саратон» қиссаси Н.Фозилов ижодида алоҳида саҳифани ташкил этади. Асар қаҳрамонлари Тўра билан Камолалар ёзувчининг болаликдаги тенгдошларидир. Улар халқ мушуқулини енгил қилиш ва эзгулик учун курашишлари, эл-юрт тинчлиги йўлида фидойилик кўрсатишлари жиҳатидан адибнинг бошқа қаҳрамонларига ўхшаб кетади. Фарқи шундаки, «Оқим» қиссасидаги Сарвар ва Аъзамжонларга нисбатан мустақил фикрлари ва курашчан, дадил ва умумманфаат йўлида фаол ўспиринлар сифатида гавдалантирилади. Муҳими, мазкур қаҳрамонларнинг маънавий дунёси бой ва улар ибрат бўларли ҳаёт йўлига эга. Китобхон мазкур асарларни ўқиб уларнинг нафас олишини сезгандек, юрак уришини эшитгандек бўла боради. Икки ёш қалбидаги муқаддас туйғуни авайлаб асрагиси, уларга чин кўнгилдан ёрдам бергиси келади.

Тўра катгалар фронтга кетгач, чўпонлик қилади. Унинг пода кетидан чанг ютиб юришига уруш сабабчи. Адиб бош қаҳрамон характер такомилени тўғри белгилайди. Колхоз чўпони Ғиёс ака фронтга чақирилади. Эридан қора хат келгач, аламини кимдан олишни билмай юрган Зулайҳо хола сузмасини ўғирлаган Франтишекни

калтакламоқчи бўлади. Тўра Камола билан болани ҳимоя қилиб, анча гап сўз орттиради ва ҳоказо. Хуллас, қаҳрамонларнинг одатдаги ҳаёт тарзи ўзгаради. Бу ўзгариш фақат ташқи томондан бўлмай, айти пайтда уларнинг маънавий оламида ҳам содир бўлади. Адибнинг маҳорати китобхонни қаҳрамонларнинг гап-сўзлари, хатти-ҳаракатларига тўла ишонтиришида кўзга ташланади.

Адиб ижодининг ютуғини таъминлаган омиллардан яна бири, ҳар бир сўзга қаҳҳорона ҳассослик билан ёндашишидир. Унинг асарларини ўқиган зийрак китобхоннинг болалар адабиётидаги қуруқ панд-насихатдан иборат хавфли вирусдан холилигини пайқашни қийин эмас.

«Саратон» қиссаси марказида Тўра ва Камола муносабати турса-да, ёзувчи улар тақдирини урушнинг халқ бошига солган чексиз кулфатлари ва катта синовлари билан қўшиб кўрсатади. Шунинг учун асарда фронтга кетаётганлар, яқин кишиларидан жудо бўлганлар, фронт учун нозу-неъматлар етказишда жонбозлик кўрсатаётганларнинг ёрқин образлари яратилган.

Ўсмирлар ва умуман ёшлар ҳаётини катталар тақдирини билан, катта ҳаёт оқими билан узвий қўшиб тасвирлаш Носир Фозилов ижодига хос фазилатдир. Шунинг учун ҳам муаллиф бош қаҳрамонларнигина эмас, балки эпизодик образларни ҳам асар воқеасидаги иштирокини мантиқий асослашга ва ихчам тасвир орқали эса қоладиган тарзда гавдалантиришга диққат қилади. Масалан, «Саратон»да эвакуация бўлиб келган поляк Пан Дворжекнинг «стекло»ни «штекло», «спички»ни «шпишки» деб русча сўзларни ўз тили оҳангига солиб айтиши, фикрини битта-иккита сўз воситасида ифодалаши китобхонни ишонтиради. Носир Фозилов ўз қиссаларида персонажларни мана шундай нутқи орқали индивидуаллаштириш йўлидан боради. Унинг турли миллатларга мансуб персонажлари ўз тилига оид ибораларни қўшиб ишлатганда янада жонланиб кетгандай туюлади. Бундай ҳолларда ёзувчи ўзбек китобхони туюнадиган тарзда жумла туза олади. «Саратон»да ҳар-

бий комиссариатда соддадил Фиёс акага татар хотин таржимонлик қилади:

— Отангизнинг исми нечик? — гапга аралашди ҳамшира.

— Мамасоли.

— Ўзингизники?

— Фиёс.

— Год рождение, — деди тепакал ҳарбий худди ҳамширанинг ёшини сўраётгандай унга қараб.

Шу жойга келганда Фиёс ака бир тутилиб қолди.

— Туғилган йилингизни сўрий?

— Абдалим билан тенгман, — деди Фиёс ака, — ану Кориздаги Абдалим бор-ку...

Бадий асар сюжетининг ҳаётийлиги, қаҳрамонлар тақдирини билан воқеалар талқинининг узвий боғлиқлиги масаласи қадим замонлардан бери эстетик тафаккур намояндалари диққатини банд қилиб келган. Бу ҳақда ўз замонасининг поэтик тажрибасига суяниб, Аристотель шундай деб ёзган эди: «Баъзи кишилар ўйлаганидек бир киши атрофида рўй берган воқеаларнинг ҳаммаси ҳам асар фабуласига киравермайди. Бир киши атрофида жуда кўп воқеалар рўй бериши, улардан бир қисми умуман бирликдан четда қолиб кетиши мумкин. Шунингдек, бир киши бошидан ҳар хил воқеаларни кечириши мумкин, лекин улар ҳам бир маъно англатадиган воқеа ярата олмайдилар... Санъати туфайлими ёки табиий таланти туфайлими, ҳар ҳолда, Гомер бу масалага тўғри қарай олди. У «Одиссея»ни яратар экан, қаҳрамон бошига тушган ҳамма воқеаларни тасвирлай бермайди. Масалан, унинг ярадор бўлиши, урушга одам йиғаётган вақтларида ўзини телбаликка солишларини тасвирлаб ўтирмайди... У «Одиссея»ни, шунингдек, «Илиада»ни ҳам марказий бир воқеа асосида яратди».

Қадимги Юнон мутафаккирининг бу фикрлари бизнинг кунларимизгача ўз қимматини йўқотган эмас. Бинобарин, бундан кейин ҳам ёзувчи бадий маҳоратини белгилашда унинг асарларидаги сюжет воқеаларининг

ортиқча тасвирлардан холилиги, қаҳрамонларнинг китобхонларда ёрқин таассуротлар қолдириши, хатти-ҳаракатларининг бадиий далилланиши асосий мезонлардан ҳисобланади.

Носир Фозилов ижодига шу жиҳатдан назар ташланса, ёзувчи бадиий маҳоратини кўрсатадиган қатор омилларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин.

«Кўпинча одамнинг қўлидан кимлигини билса бўлади, - деб ёзади Саид Аҳмад. — Саратарошнинг қўлидан атир ҳиди, аптекачининг қўлидан дори ҳиди, шофёр қўлидан бензин ҳиди келса, кабобпазнинг кафти, наввойнинг бармоқ бўғинлари қуйган бўлади.

Танбурчининг чап қўл бармоқлари, деҳқоннинг ўнг қўли кафти қадоқдек қотиб кетади. Ўқитувчининг бармоқлари бўрга беланса, ошпазнинг бармоқларида пичоқ изи қолади. Бу белгилар қайси касб эгаси бўлмасин, унинг меҳнат қилганлигини билдириб туради.

Носир Фозиловнинг бармоғи сиёҳга беланиб юради».

Бу фикрларнинг далили адибнинг «Кичкина деманг бизни», «Жўхори тузоқ», «Болалигим — пошшолигим», «Устозлар даврасида», «Қаҳр ва меҳр», «Шум боланинг набиралари», «Мунаввар лаҳзалар» каби китобларига кирган қиссалари, ҳикоялари, эсселаридир. Бизнингча, уларга қўшимча таъриф тавсиф келтиришга эҳтиёж йўқ.

Носир Фозилов икки халқнинг фарзанди сифатида бошланғич маълумотни қозоқ мактабида, ўрта маълумотни ўзбек мактабида, олий таълимни Тошкент Давлат университетиде олади. Шу ерда ёзувчи бўлиб вояга етади. Бу эса унинг халқлар дўстлиги мавзусига алоҳида меҳр-муҳаббат билан ёндошишига сабаб бўлди.

Халқлар дўстлиги билан бирга адабиётлар дўстлигини ўзаро боғлайдиган ришталардан бири таржима адабиётларидир. Бу борада ҳам адиб диққатга сазовор ишларни амалга оширди.

Зўр ёзувчи бўлиши мумкин-у, аммо ўзга тилларни билолмаслиги мумкин. Ўзга халқлар тилини пухта билиш, таржима адабиётлари тилнинг мукамаллигига

хизмат қилиши табиий. Носир Фозилов нафақат қозоқ, қорақалпоқ ва қирғиз тилларини, балки уларнинг урф-одатлари ва анъаналарини ҳам пухта билади.

Собит Муқоновнинг «Ҳаёт мактаби», «Чўпон ўғли», «Чўлоқ полвон» қиссалари, Фабиден Мустафиннинг «Қарағанда», Фабит Мусреповнинг «Қозоқ солдати» романлари, «Қирон қуш қўшиғи» қиссаси, Мухтор Аvezовнинг «Абай — халқ фарзанди», Абдулла Тожибоевнинг «Тўй арафасида» пьесаларини ўзбек китобхони Носир Фозиловнинг таржимасида ўқиди. Носир Фозилов мана шу таржимонлик фаолияти билан ҳам ўзбек адабиёти ва маданиятида муносиб ўрин тутди. Айни чоғда у ўзбек адабиёти ютуқларини қозоқ халқи ўртасида тарғиб қилишда ҳам фаол иштирок қилиб келади.

Таржимонлик фаолияти Носир Фозиловнинг қозоқ халқи характеридаги нозик қирраларни илғаб олишида, айниқса, қозоқ тили нафосати ва қардош халқ турмуши билан боғлиқ ибратли деталларни пухта билишида беқиёс катта ёрдам берганлиги шубҳасиз.

Ҳаёт мактабини ўтмаган, қайноқ турмуш қозонида қайнамаган одам ижодкор бўла олмайди. Носир Фозиловнинг ёшлик йиллари халқимиз тарихида энг кескин ва мураккаб синовлар даврига тўғри келади. У 1929 йилнинг 1 июнида Чимкентнинг Туркистон туманидаги Кориз қишлоғида таваллуд топади.

«Гўдаклигим, - деб ёзади адиб турмуш машаққатлари хусусида, - ўттизинчи йилларнинг коллективлаштириш даврида, ўттиз учинчи йилларнинг очарчилик даврларида, болалигим эса ўттиз еттинчи йилларнинг алғов-далғов даврида, қирқинчи, қирқ бешинчи йилларда кечди. Биз уруш даври фарзандлари болалигининг барча имтиёзларидан фойдаланмай ўсдик; ўқишларимиз ҳам ўлда-жўлда, узук-юлуқ бўлди. Мен бу гапларни нолиб айтаётганим йўқ. Болалигимиз турмуш риёзиётлари билан омухта кечди. Бу мурғак қалбларимизда муҳрланиб қолди. Озми-кўпми ҳаётнинг қадрига етадиган, уни эъзозлайдиган одамлар бўлиб улғайганимиз

учун ўша давр машаққатлари сабоқларидан миннатдорлик туйғуси билан яшамоқдамиз».

Фашизм уруш бошлаганида Носир Фозилов ўн икки ёшда бўлган. Фронт орқасидаги халқ аҳволи, фидокорона меҳнати, жасоратини ўз кўзи билан кўрган жангчиларнинг мардона курашини юракдан ҳис этган, ўрта мактабни битириб келган Носир Фозилов урушдан кейин то 1949 йилгача туғилиб ўсган қишлоғида гоҳ сувчи, гоҳ культиваторчи, гоҳ табелчи, гоҳ ўқитувчи бўлиб ишлайди. Мана шу ёшлик таассуротлари унинг қалбига мангу муҳрланди. Носир Фозиловнинг талайгина қисса ва ҳикояларининг мазмунини, қаҳрамонларини унинг ўзи кўрган, билган воқеалар, одамлар ташкил қилади. Зотан Носир Фозилов ижодий камолотига хос бош фазилят ҳам унинг фақат ўзи яхши билган, чуқур ҳис этган ва пухта ўрганган мавзу, воқеа ва одамлар тўғрисида қалам тебратишидир. Ёзувчининг «Қор хат» номли қиссасида журналист ёш ёзувчи билан қилган суҳбатида унга қараб «Назаримда бир камчилигингиз бор: ўзингиз билмаган, ҳис қилмаган нарсаларни ёзар экансиз... Кўрмаган, билмаган нарсани ёзсангиз ёзган асарингиз, кўполроқ қилиб айтганда, ёлгон бўлиб қолади. Тўғри, кўрмай туриб адабиётимизда ёзилган асарлар жуда кўп. Бунинг учун аввал билим, маҳорат, ўткир тасаввур керак», — дейди. Бу сўзларни ҳеч муболағасиз Носир Фозиловнинг ўзига, унинг ижодий принципига ҳам мансуб деб бемалол айтиш мумкин. Агар Носир Фозиловнинг биринчи ҳикояси 1953 йилда «Пионер» журналида, ҳали у талаба вақтида босилган бўлса, ўшандан буён ҳикоя ёзадими, қисса ёзадими, ҳаммасида шу принципга содиқ қолади.

«Мен Носирни қардошлик мадҳини куйловчи адиб дегим келади, — деб ёзади Саид Аҳмад. — Чунки, у қардош адиблари билан ўзбек адиблари ўртасига қурилган кўприкка ўхшайди. Носир бизга Собит Муқоновни, Ғабит Мусреповни, Ғабиден Мустафинни танитди. «Ҳаёт мактаби», «Қозоқ солдати», «Қарағанда» романларини биз Носир таржимасида ўқидик. У бизга қора-

қалпоқ ёзувчиси А.Бегимовнинг «Балиқчининг қизи» романини, А.Шомуродовнинг «Йўлбарслар орасида» қиссасини таржима қилиб берди.

Унинг «Оқим», «Қуш қаноти билан» ва «Қор хат» қиссалари китобхонда яхши таассурот қолдирди. Бу қиссалар рус, қозоқ, туркман тилларига аллақачон таржима қилиниб, алоҳида китоб ҳолида нашр қилинди.

Бу, албатта адибнинг катта бахтидир.

Носир ижодида қардошлик туйғулари гуркираб туради. У мавзунини қардошлик негизларидан топади. Сиз унинг қайси қиссасини, қайси ҳикоясини олманг, унда ўзбекларнинг қозоқлар билан қадимий биродарлиги, қуда-қудағайлиги, бир-бирининг орасига раҳна солиб бўлмайдиган даражада қон томиридек бирлашиб кетганлигини сезиб, кўриб, ҳис қилиб турасиз.

Халқлар дўстлиги мавзуини адиблар учун шундай туганмас хазинадирки, уни қовлаган сари янгидан-янги қатламлар чиқаверади.

Халқлар дўстлиги мавзуини шундай туганмас булоқдирки, уни қовлаган сари янгидан-янги кўзлари очилаверади».

Носир Фозиловнинг кичкинтойлар қалбидан чуқур жой олган талай қиссалари ва ҳикоялари ҳинд, туркман, украин, грузин, турк, арман, қирғиз, қорақалпоқ тилларига таржима қилинди.

Унинг «Оқим» қиссаси ва айрим ҳикояларини эътиборга олмаганда аксарият асарлари уруш даври, ундан кейинги давр халқ ҳаётига бағишланган. Уларнинг мазмуни, ғояси ва пафосида қандайдир боғланиш бор: «Оқим»да колхозлаштириш воқеаси, «Саратон» ва «Қуш қаноти билан» асарида уруш даври воқеалари, «Ташвиш»да уруш жароҳати билан боғлиқ колхоз ҳаёти, унинг ҳозирги аҳволи, ҳаётини ахлоқий масалалар кўтарилади.

«Оқим» қиссасида «Ҳаёт оқими ўз йўлида тўхтамай оқишда давом этар ва йўлида ғов бўлганларни йўл-йўлакай гирдобига ютиб борарди», деган ажойиб фикр бор. Носир Фозиловнинг барча асарлари пафосида шу ҳаёт

оқимининг мардона қадамини ифодалаш ётади. Унинг қиссаларидаги драматизмнинг кучлилиги, кенг кўламлиги сабаби эҳтимол шундандир. «Оқим»да тўғри сўз, ҳақиқатгўй шоир Суюм оғанинг бахт излаб тентираши ва ниҳоят ўлдирилиши, унинг икки фарзанди Зиёбек ва Кенжанинг оғир ҳаёти, Асқар аканинг тухмат билан қамалиши, бойнинг қароли Мусонинг севгилиси Ҳури-ни олиб қочиши, Шарифнинг душманлар томонидан пичоқланиши ва қўй терисини ёпинган душманлар кирдикорларининг фош этилиши билан боғлиқ турли воқеалар, тақдирлар тасвирланади.

Носир Фозилов воқеий ҳикоялари, эсселарида қаҳрамоннинг ўзига хос нутқи, сўзлаш тарзи орқали образ яратишга, айниқса, жиддий аҳамият беради. Собит Муқонов билан Ойбекнинг ажойиб дўстлиги тасвирланган асарда бир аҳамиятли нуқта бор. Собит оға Ойбекни Олатоғ остоналарида айлангириб юрар экан, Ойбек сой ичида турган, катталиги ўтовдай жуда чиройли бир тошни кўриб қолади ва ҳайратдан «Ҳў-ў, зўр,... тош...», деб юборади. Маълумки, бу вақтда Ойбек касаллиги туфайли яхши гапира олмас, фикрини бир-икки ғоят муҳим сўз ёки жумла билан лўнда қилиб айтар экан. Носир Фозилов ўз ҳикоясида буни яхши илғаб олгани сезилиб туради.

«Ойбек домла тошга яқинлашиб: «Ҳа-а... ҳа-а...», деб уни кафтлари билан сийпалар, ўзича табиатнинг бу нодир мўъжизасига таҳсинлар ўқир эди. Буни ич-ичида тушуниб турган Собит оға ҳам ҳазиллашгиси келиб, ҳам шўхлиги тутиб:

— Ай, Муса, сўл тастии мен саған сийладим, ол! — деди.

Ойбек домла хурсандчилигиданми, ё бу инъомнинг тагида ҳам ҳазил, ҳам сахийлик, ҳам жиндек юмор мавжудлиги учунми, ҳаяжондан кўзлари чакнаб кетди. Собит оғага қараб:

— Ях...яхши!... — деб қўйди-ю, гўё мукофотга берилган тойнинг умровини силагандай тошни тагин бир силаб, шапатлаб қўйди.

— Ҳа-а...

– Ойбек домланинг қувончи чексиз эди. Собит оға кейинчалик бир ҳайкалтарош орқали ўша тошга «Бул жумур таста баурим Муса Айбекка сийға тартам», деб ёздириб қўяди ва Ойбекка ўз тошини олиб кетсин деб айттириб юборади. Мана шу парчада ундаги ҳазиломуз муносабатда икки халқнинг улуғ дўстлиги ўз ифодасини топган. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш керакки, Носир Фозилов шу хилдаги ҳужжатли воқеалари билан ҳам ўзбек прозасидаги шу жанр ривожига муносиб ҳисса қўшди. Бу хилдаги асарларда ҳам воқеавийлик бор, ҳам характерларнинг маълум қирраси очилади.

Носир Фозилов асарларининг мазмуни, пафоси, оҳанги ҳам хилма-хил «Оқим»да кескин синфий кураш турса, «Саратон»да Тўра билан Камола ўртасидаги илк муҳаббат романтикаси билан боғлиқ оғир уруш йилларидаги халқ жасоратини ифодалаш ётади. Шахсга сиғиниш даврининг машъум оқибатлари хусусидаги «Қуш қаноти билан» қиссасида халқимизнинг ардоқли фарзандларидан Тўхтасин Жалолов қисмати тасвирида драматизм ва публицистик руҳ устиворлик қилса, «Ташвиш» қиссасида психологик таҳлилга айрича диққат қаратилади. «Саратон»да ҳам одамлар бошига чексиз кулфат келтирган босқинчилик урушига нафрат билвосита қаҳрамонларнинг фожеали ва мураккаб тақдири орқали ифодаланади.

Шуни айтиш керакки, Носир Фозиловнинг деярли кўпчилиги асарлари, жумладан, «Қуш қаноти билан», «Қор хат» қиссалари қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. Айниқса, бу усул саргузашт асарда қўл келади: ҳаётий воқеалар, одамларнинг хатти-ҳаракатлари қаҳрамон нуқтаи назаридан баҳоланади. Натижада қаҳрамон руҳиятидаги тебранишлар китобхон руҳиятига кўчади.

«Қор хат» қиссасининг сюжети реал асосга эга. Болалар ўз жамоасига таниқли меҳнат қаҳрамонини фахрий аъзо қилиб олмоқчи бўлади. Соғиндиқ қорақалпоғистондаги машҳур балиқчининг розилигини олиш учун йўлга чиқади ва қорақалпоқ болалари билан қор хат ўйнаб, ютқазади. Биргаликда балиқ овлайдилар. Ёзувчи шу хил-

даги воқеалар орқали ўзбек-қорақалпоқ болаларининг самимий дўстлигини кўрсатиб беради. Қиссининг маърифий аҳамияти ҳам катта. У болаларни чидамли, топқир, билимли ва иродали бўлишга даъват этади.

«Ташвиш» қиссасида ёзувчи Сафаралининг уруш даври билан боғлиқ ҳаётига назар ташлайди. Шунда ҳам адабиётимизда нисбатан камроқ қаламга олинаётган, аммо ниҳоятда муҳим бўлган ўсмирларнинг катта дунё сари қадам қўйиши, ўз ўрнини топиши, қалбларда биринчи бор чечак отган мусаффо ширин муҳаббат романтикасини илҳом билан тасвирлайди. Ҳури-Мусо, Тўра-Камола муҳаббатлари бетакрор жозибадорлиги билан кишини ҳайратга солади.

Носир Фозиловнинг биринчи ҳикояси матбуотда босилганида талаба бўлган. Шундан буён у неча ўнлаб ҳикоялар, қатор қиссалар, эсселар ижод қилди, ўтгиздан ортиқ асарни ўзбек тилига таржима қилди. Шу икки йўл билан Носир Фозилов кўпсонли ўз китобхоналарига эга бўлди. Ёзувчининг оригинал асарлари ва етук таржималари неча авлод фарзандларини эзгулик руҳида тарбиялаб халқимизга яшаш, қуриш ва курашда ёрдам бермоқда. У бир ҳикоясини «Ёзган асари билан кимларнидир қувонтириб, кимларнидир ташвишга сололмаган ёзувчи — ёзувчи бўлибдими?» — деган ҳаққоний жумла билан тугатади. Носир Фозиловнинг асарлари ва таржималари унинг барча ўқувчиларини юракдан қувонтиради. Бизнингча, Носир Фозиловнинг ёзувчилик бахти ҳам худди шундадир.

ХУДОЙБЕРДИ ТЎХТАБОЕВ **(1933 йил туғилган)**

Ўз аъмоли, шаклу-шамойили, мазмун-мундарижаси билан беғубор болаликни жумбоқлар оламига ўхшатиш мумкин. Хўрозларнинг нима учун тонггача қичқириши-ю, айрим қушларнинг қишда иссиқ ўлкаларга учиб кетишидан тортиб Ватан тупроғининг саждагоҳ каби муқаддаслиги-ю эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги зиддиятнинг абадулабад давом этиши билан боғлиқ бўлган

барча муаммолар бу сеҳрли дунёнинг доимий сир-синоатидир.

Кичкинтойларни ана шу сир-синоат билан чуқур таништириш ва катта ҳаётга йўллашда тарбиявий адабиёт саналмиш болалар адабиёти зиммасига бениҳоя залворли масъулият юкланган.

Болаларни жумбоқлар оламига саёҳат қилдиришда ҳар бир ёзувчи ўзига хос ижодий йўлни танлайди. Ёзувчининг ижодий индивидуаллиги билан боғлиқ бу тушунчани ижодий услуб ибораси билан ифодалаш ўринлироқ бўлади. Бинобарин, Ҳ.Назир, Ҳ.Пўлатов, Ф.Мусаёнов, Э.Раимов, С.Барноевлар ижодида реалистик услуб устуворлик қилса, фантастик услуб Х.Тўхтабоев, С.Анорбоев, Ҳ.Шайхов, А.Обиджон каби ёзувчилар ижодининг зийнати саналади. Уларнинг ичида ўзбек болалар насрининг таниқли устаси Худойберди Тўхтабоев асарлари алоҳида ажралиб туради.

Худойберди Тўхтабоевнинг номи қайноқ ва чексиз ижодий машаққатлар маҳсули бўлган қисса ва романлари орқали дунёнинг олис-олис бурчакларигача етиб борган. Жаҳоннинг жуда кўп тилларига таржима қилинган биргина «Сариқ девни миниб» романи ўзбек болалар адабиётининг уфқини сезиларли даражада кенгайтди.

«1970 йили Москвада «Сеҳрли қалпоқча» асарим босилиб чиқди, — деб ёзади Худойберди Тўхтабоев. — 1971 йили Италиянинг Рим шаҳрида Жанни Родари «Бутун дунё болалар ёзувчиларининг форумини» ўтказган. Шу форумга Москвада «Детская литература» нашриётининг бўлим мудири кўргазмага қўйиш учун бошқа китоблар қаторида менинг китобимни ҳам олиб борган. Форум очилаётган кунини Жанни Родари «Унита» газетасида болаларга бағишланган саҳифа бериб, саҳифада қуйидаги сўзларни ёзган. «Менга танишиш ва таржимага тавсия этиш учун тақдим этилган ёзувчилар орасида Худойберди Тўхтабоевнинг «Сеҳрли қалпоқча» номли асари юморга бой бўлганлиги ва фантазияси бениҳоя кенг бўлганлиги сабабли маъқул бўлди. Ушбу юмор ва фантазиядан итальян-

ян болалари ҳам баҳра олсин, деб мен ушбу асардан бир боб таржима қилиб бердим».

1972 йили «Сеҳрли қалпоқча» асаримни немислар чоп этди. Уни ўзбекшунос, тилшунос олима Долераси Шульс таржима қилган.» Х.Тўхтабоевнинг ёзувчи сифатида ижодий камолоти ҳақида сўз кетганда унинг муваффақиятини таъминлаган омилини адиб ўсган муҳитдан излаш тўғрироқ бўлади. Тақдир бўлажак ижодкорни болалигидан бошлаб оғир синовларга рўпара қилади.

«Менинг болалик ва ўсмирлик даврим, — деб ёзади адиб, — уруш даврига тўғри келган. Ота-онасиз етим қолган ҳамқишлоқларимнинг ўкинч ва армонларини эшитганман. Ўғлидан қора хат келган оналарнинг кўксини юлиб додлаганларини кўрганман, акасини интизор кутаётган сингилларнинг, эридан барвақт жудо бўлган ёш-ёш жувонларнинг пинҳоний кўз ёшларини кўрганман. Ўғай отам — уста Абдуқодир рабобий батальонига кетгач, биз оилада саккиз бола қолдик. Мен улар билан роса болалар уйдан болалар уйига ўтиб «сайр» қилганман. Ҳатто Тошкентдан Қўқонгача пиёда кетган пайтларим бўлган».

Ҳаётнинг сермашаққат чиғириқларидан ўтган ёш Худойберди тақдирида диндор бувиси ҳам муҳим ўрин тутганини таъкидлаш жоиз. Бувининг кўнгилга таскин берувчи ҳикоят, эртаклари руҳида тарбия топган ёзувчи асарларида дев, сеҳргар, афсунгар, иблис, жодугар, жин сингари мажозий образларга кенг ўрин берилиши, «булутдек баланд», «билаклари — йўғон: биттаси чақалоқнинг белидек келади», «Наъра тортганида хонанинг шипи кўтарилаётгандек бўлади» сингари афсоналарга хос образли ибораларнинг ишлатилиши табиий. Ҳар қандай ёзувчининг характер яратиш маҳорати билан боғлиқ бу хусусиятни Х.Тўхтабоев асарларининг сюжет ва бадиий тилининг ўзига хослигини таъминлаган омиллардан бири дейиш мумкин.

Дарҳақиқат, Х.Тўхтабоев сермазмун ҳаёт ва ижод мактабида сабоқ олди. Ёзувчининг илк асарлари 50-йилларнинг бошида, ҳали талабалик давридаёқ дунё юзини кўрган бўлса, 60-йилларда адабий танқидчилик

эйтиборини ўзига тортди, 70-йилларда узлуксиз таълимнинг барча бўғинларида ўрганила бошлади, жуда кўп баҳс-мунозараларга сабаб бўлди.

Адабий танқидчиликда Х.Тўхтабоев ижоди шартли равишда 3 гуруҳга бўлиб ўрганилади.

Биринчи гуруҳга вақтли матбуотда эълон қилинган фельетонларининг давоми ўлароқ юзага келган «Жонгинам, шартингни айт», «Махсус топшириқ», «Бевақт айтилган азон», «Характеристика» типигаги илк ҳажвий асарлари киради.

Иккинчи гуруҳга турли йилларда ёзилган «Ака-ука Омонбой билан Давронбойнинг қишлоққа газ олиб келганлари ҳақида жажжи қисса», «Сир очилди», «Жанна-ти одамлар», «Мунгли кўзлар», «Йиллар ва йўллар», «Кичкина раис» янглиф соф реалистик асарлари киради.

«Сариқ девни миниб», «Қасоскорнинг олтин боши», «Ширин қовунлар мамлакатада ёки сеҳргарлар жанги», «Беш болали йигитча» каби енгил юмор билан суғорилган саргузашт асарлари учинчи гуруҳни ташкил этади. Адабиёт тарихидан маълумки, ҳар қандай буюк ёзувчининг барча асарларини бир хил мезон билан ўлчаб бўлмайди. Бу гап бевосита Х.Тўхтабоев ижодига ҳам тегишлидир.

Дастлаб «Тошкент ҳақиқати», «Ўзбекистон овози» «Совет Ўзбекистони», газеталарида фельетончи мухбир сифатида қаламини чархлаган адибнинг илк асарларида ҳажвий руҳнинг устун бўлиши табиий эди. Бинобарин, «Ҳадик», «Махсус топшириқ», «Характеристика», «Тилхат», «Бевақт айтилган азон» сингари катталарга мўлжалланган ҳикоялари ва «Жонгинам, шартингни айт» қиссида товламачилик, хотинбозлик, порахўрлик, эътиқодсизлик каби иллатлар аёвсиз фош этилади. Шуниси эйтиборлики, мазкур асарларнинг қаҳрамонлари — оддий қишлоқ кишилари, зиёлиларнинг ёзувчига болалигидан танишлиги уларнинг характер хусусиятларини ишонарли тарзда бадиий тасвирлашга яқиндан ёрдам берган.

Қиссачиликда эгалланган муайян тажриба кичик китобхонлар учун мўлжалланган «Сир очилди», «Омон-

бой билан Давронбой» каби реалистик услубдаги асарларнинг юзага келишига сабаб бўлди.

✓ Мазкур қиссалар сюжетидаги схематизмнинг адабий танқидчилик томонидан ўз вақтида қайд қилиниши ёзувчининг ижодига жиддий туртки берди. Адибнинг болалигида бевосита ўзи гувоҳ бўлган воқеалар таъсирида ёзилган «Сариқ девни миниб», «Беш болали йигитча», тарихий мавзудаги «Қасоскорнинг олтин боши», маънавий-ахлоқий муаммонинг бадиий ифодаси бўлган «Мунгли кўзлар» романлари фикримиз далилидир.

Маълумки, «Сариқ девни миниб» романи Х.Тўхтабоев ижодидагина эмас, ўзбек болалар адабиётида ҳам алоҳида саҳифани ташкил этади. Асардаги сеҳрли қалпоқча рамзий тимсолини адибнинг жиддий ижодий топилмаси дейиш мумкин. Сеҳрли қалпоқча муаллиф бадиий ниятини ижро этишдагина қулайлик туғдириб қолмасдан, китобхоннинг қизиқишини тутиб турувчи восита вазифасини ҳам бажаради.

Асар бош қаҳрамони Ҳошимжоннинг сеҳрли қалпоқча ёрдамида турли кўчаларга кириб чиқиши роман сюжети курилишида муҳим ўрин тутади. Кичик китобхон ҳар нарсага қодир сеҳрли қалпоқча ёрдам берган тақдирда ҳам билим олмасдан, бирор касб-хунарнинг бошини тутмасдан, ҳаётда ўз ўрнини топиб, бахтли бўлолмаслигига ишонч ҳосил қилади. Бу эса «билим ол», «хунар ўрган» деган қуруқ панд-насиҳатдан минг чандон таъсирлироқдир.

«Сариқ девни миниб» асарининг жаҳон тилларига таржима қилинишига сабаб — 1971 йили Италиянинг Рим шаҳрида бўлиб ўтган жаҳон болалар ёзувчиларининг кенгашида Ж.Родарининг шу асар ҳақида айтган илиқ гаплари бўлган», — дейди адиб суҳбатларидан бирида.

Хўш, адибнинг номини машҳур қилган бу асарнинг сирини нимада?

Нима учун роман айнан шундай номланган?

Шу ўринда, аввало, «Сариқ дев» иборасининг маъжозий маъносини ифодалаш жоиз. Нима учун айнан «сарик», қора ёки оқ эмас?

Маълумки, сариқ — нафс-олов маъноларини билдиради. Халқимизда нафсини тия олмаган, нафсининг кулига айланган, яъни нафс бандалари «нафси оловлар» деб ҳам аталади.

Дарҳақиқат, кимки нафсини тия олмас экан, бир кунмас бир кун, нафс оловида куйиб кул бўлади. Олов эса, табиийки, сариқ рангдадир.

Ибора таркибидаги «дев» афсонавий ёвузлик тимсоли саналади. Эртақларда баён қилинишича, ёвуз дев комига тушган ҳар қандай жонзот ҳеч қачон тирик қолмаган. Асар қаҳрамони Ҳошимжон ҳам ўз нафсига анчагина эрк беради: нафс девига миниб йўлга тушади.

Ундаги воқеалар бош қаҳрамон Ҳошимжон тили билан содда, аниқ, қолаверса, болаларча ўй-фикрлар орқали ҳикоя қилинади. Ҳошимжоннинг гап-сўзлари ва хатти-ҳаракатида болаларча тафаккур тарзининг сақланиши асар сюжетининг ютуғини таъминлашга хизмат қилган. Романнинг кенг китобхонлар оммасига манзурлигининг бош сабабларидан яна бири «сеҳрли қалпоқча»нинг иштирокидир. Ҳошимжон айнан сеҳрли қалпоқча воситасида бир-биридан ажойиб ва ғаройиб саргузаштларни бошдан кечиради.

Ҳошимжон шўх, ғайратли, ҳозиржавоб, зийрак, серфаҳм бола. Лекин шу билан бирга жиндек айёрлиги, лофчилиги, қўрқоқлиги, ёлғончилиги ҳам бор. Ерга урса кўкка сапчийдиган кичик қаҳрамон жўшқин орзуларга берилади, сеҳрли қалпоқча ёрдамида ўқимасдан туриб одам бўлиш мумкин деб ўйлайди. Ҳатто, бу борада мактаб директори О.Азизов ва ўқитувчиси Қобилов билан ҳам кўп бора тортишади. Мактаб директорига хат ёзиб ўзининг ўзлаштириши учун мураккаб деб билган фанларни ўқимасликни сўрайди.

Ҳали ўқиб ўрганмаган, озми-кўпми ҳаёт сирларидан беҳабар бўлган Ҳошимжон кўп ҳолларда мушкул аҳволга тушиб қолади. Шундай дамларда у қалпоқчага юзланиб «Менга ақл ўргат, йўл кўрсат» дея илтимос қилади, аммо дўсти сеҳрли қалпоқча «Ақл сеҳрға

бўйсунмайди, бўйинга бўй қўшганим билан, ақлингга ақл қўшолмайман, барибир, ўқиб ўрганиш керак, Ҳошимжон» деб унга тўғри йўл кўрсатади.

Кези келганда шуни айтиш жоизки, болалар адабиётининг қон томири бўлган ҳаётбахш дидактикага ёзувчининг ўзига хос муносабати мавжуд. Жумладан, «Қизганчиқ», «Шошқалоқ», «Ориф чолнинг ўриги», «Хатосини тушунган бола», «Ниҳоллар ноласи» ҳикояларида кичкинтойлар ҳаётдан олинган эътиборли бирон воқеа тасвиридан келиб чиқадиган табиий хулоса кўпроқ ўша воқеа туфайли ҳикоя қаҳрамони тушган ҳолат тарзида ҳавола қилинади.

«Қизганчиқ» ҳикояси шу жиҳатдан ибратлидир. Асар қаҳрамони Шавкатжон бирор нарсани бировга бермайди. Ўзи шу ҳолатга тушганда ўртоқлари ҳеч нарсасини аяшмайди. Худди шу муносабат унинг қалбини ларзага келтиради, ҳаёт тарзини тубдан ўзгартириб юборади.

Шавкатжон тимсолидаги қизганчиқ боланинг қайта тарбияланиши ҳали оқ билан қорани ажрата олмайдиган кичик китобхонлар учун чинакам ибрат намунасидир. Ёзувчининг бу хилдаги қисса ва романларида ғоявийбадий, тарбиявий вазифа қаҳрамонлар бошдан кечирган саргузаштлар зиммасига юкланади. Характерлар тақомилининг кўзгуси бўлган ҳар қандай саргузашт эса кишини бефарқ қолдирмайди. Зеро, «Сариқ девни миниб» романидаги Ҳошимжон, «Беш болали йигитча» романидаги Орифжон, «Ширин қовунлар мамлакати ёки сеҳргарлар жанги» романидаги Ақром қовунчи, «Қасоскорнинг олтин боши» романидаги Намоз ботирлар тақдири билан боғлиқ саргузаштларни ҳисҳаяжонсиз ўқиб бўлмайди.

Х.Тўхтабоев қаҳрамонларининг ҳар бири ўзига хос қиёфа ва гапириш манерасига эга бўлса-да, уларни адиб асарларидан асарларига сайқал топиб келган қувноқ ва ҳаётбахш юмор бирлаштириб турганини илғаш қийин эмас. «Ростини айтсам, — дейди Ҳошимжон, — ўзим ҳам унчалик ёмон бола эмасман. Ақлу ҳушим жойида,

одобим ҳам чакки эмас, олтинчи синфнинг интизомли ўқувчилариданман. Бир хил, ҳалиги шўх болаларга ўхшаб, кун бўйи кўча чангитиб юрмайман. Яшириб нима қиламан, кўча чангитиб юргандан кўра командага бўлиниб олиб, тўп тепган ёки холироқ жойга, масалан, ойинг ҳарчанд чақирса ҳам овози етмайдиган жойга бориб олиб чиллак ўйнаган минг марта яхши».

«Белим сал букикроқ, — деб ўзини таништиради «Беш болали йигитча» романининг қаҳрамони Орифжон, — буни ўзим тан оламан, укаларимни кўтаравериб шунақанги бўлиб қолганман. Бўйим ҳам тенгқурларимга қараганда сал пастроқ, буни ҳам инкор қилмайман. Мен юқорига қараб ўсаман деганимда укаларим елкамга миниб олиб, пастга қараб босишаверган. Шунинг учун паканароқ бўлиб қолганман. Беш болали дейишларига ҳам, ростини айтсам унчалик жаҳлим чиқмайди. Нега десангиз, чиндан ҳам роппа-роса бешта укам бор. Бешовини ҳам ўзим катта қилганман, ойижоним тракторчи, уруш бошлангандан буён кечасию кундузи далада».

XX аср бошларида ўлка тарихига «Намоз ботир», «Намоз полвон» номлари билан чуқур из қолдирган Намоз Пиримқул ўғли /1865-1907/ тарихига доир «Қасоскорнинг олтин боши» романи ҳам адиб ижодида муҳим ўрин тутди.

А.Қодирий асар ёзишни орзу қилган, Анна Алматинскаянинг «Зулм» трилогияси, Иззат Султоннинг «Номаълум киши» драмасидан машҳур Намоз ботир тимсолини муаллиф алоҳида меҳр-муҳаббат билан тасвирлайди.

Асар қаҳрамони Намоз ботир ижтимоий адолат тантанаси йўлида қақшатгич жангга отланади. Унинг қасос байроғига Алишер Навоий қаламига мансуб «илгимдан келгунча золим тиғин ушатиб, мазлум жароҳатиға интиҳом малҳамин қўйдум» ҳикмати ёзилган.

Намоз ботир «кўча-қўйда очу сарсон юрган етимлар ҳаққи, бойлар /бировлар/ эшигида ишлаб ҳақини ололмай юрган чўрию қароллар ҳаққи, ҳокиму тўралар қамчисидан боши ёрилган аламзадалар ҳаққи, иззат-наф-

си топталган йўқсиллар ҳаққи, хўрликлар, камситишлар белини буккан мазлуму мазлумалар ҳаққи» курашга отланишини ўзининг шу ватанга фарзандлик бурчи деб билади. Намоз ботир «золимларнинг жазосини худо эмас, мазлумларнинг ўзи бериши керак» деб тушунади.

«Қасоскорнинг олтин боши», – деб ёзган эди профессор Озод Шарафиддинов, – жанр ва хусусиятлари га кўра адабиётимизда янги ҳодисадир. Муаллиф асарнинг бошидан охиригача шу жанр талабларига қатъий риоя қилиб, сюжетининг пишиқ-пухта бўлишига, воқеаларнинг қизиқарли чиқишига интилади. Воқеалар ривожда кутилмаган бурилишлар, фавқулудда вазиятлар кўп. Қаҳрамонлар кўпинча иложсиз ҳолатларга тушиб қолади ва бундай вазиятлардан уддабуронлик билан қутулиб кетишади».

Адабий қаҳрамонларнинг ўта оғир вазиятларда ўзини тутиши, синовларни мардона енгиб ўтиб нурли манзилларга интилиши, эзгуликка садоқат тасвири орқали маънавий-ахлоқий жиҳатдан ҳаётий хулосаларга келиш Х.Тўхтабоев асарларини туташтириб турувчи муҳим нуқта саналади.

XX аср бошларидаги тарихий шароит, халқнинг эркинликка бўлган ингилиши «Қасоскорнинг олтин боши» романида Намоз ботир саргузаштлари қатига сингдирилган бўлса, иккинчи жаҳон урушининг халқ ҳаётида қолдирган асорати, таҳлика ва парокандалик «Беш болали йигитча» романи қаҳрамонлари Орифжон ва унинг укалари саргузаштларининг ҳаётий қувватига жон бағишлайди.

Кўринадики, Х.Тўхтабоев ижодий ютуғини бадиий сюжет яратиш борасидаги изланишларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бунга қўшимча тарзда ёзувчи асарларининг бадиий тили ва кулги яратиш маҳоратини ҳам тилга олиш мумкин. Ёзувчининг асарларидан асарларга кўчиб юрувчи ним табассум, ҳозиржавоблик, зукколик китобхон қалбига ҳам кўчади. Бу ҳамма ёзувчилар орзу қиладиган, аммо кўпчиликка насиб қилавермайдиган бадиий баркамоллик нишонасидир.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Х.Тўхтабоевни асарларининг тарқалиши жуғрофиясига кўра жаҳонгашта адиб дейиш мумкин. Ўз асарлари билан неча авлод болаларининг меҳрини қозонган ёзувчи ҳозир айна ижодий куч-қувватга тўлган ёшда. Адиб қаламига мансуб ҳар бир ҳикоя, қисса ва романлар болаликнинг беғубор олами, халқ тарихи, тақдири билан боғлиқ муҳим муаммоларнинг бадиий ифодаси сифатида кичик китобхонлар тарбиясига хизмат қилмоқда. Уларда яратилган ўнлаб курашчан қаҳрамонлар болаларнинг сеvimли маслақдоши ва маслаҳатгўйига айланган.

ФАРҲОД МУСАЖОН **(1933 йилда туғилган)**

Асарлари катталар ўртасида ҳам, болалар ўртасида ҳам сеvim ўқиладиган ёзувчилардан Фарҳод Мусажон кўп қиррали ижодкор.

1933 йил 19 декабрда Тошкентнинг Ўқчи маҳалласида таваллуд топган бўлажак адиб адабиётга журналистикадан кириб келади. Ёзувчининг болаларга бағишланган «Бўш келма, Алиқулов», «Офтобни қувалаб», «Булоқ суви» қиссалари билан олдинма-кетин катталарга тегишли «Душанба, нонуштадан сўнг», «Боғ кўчамни қўмсайман», «Қилич ва шамшир», «Кўргулик» каби ҳажвий қиссалари ҳамда киносценарийлари дунё юзини кўрди.

Фарҳод Мусажон нима ҳақида ёзмасин, асарини қайси ёшдаги китобхонга мўлжалламасин, ўз мавзусига ҳаётни янада гўзалроқ, ёрқинроқ кўриш нуқтаи назаридан туриб ёндашади. Китобхонни ҳам шунга даъват этади. Бошланғич синфларнинг «Ўқиш китоби»га кирган «Яхшилик», «Ёмғир», «Сахий боғбон», «Шакар қизча», «Тугалланмаган суҳбат» номли ҳикоялари шу жиҳатдан ибратлидир.

Ёзувчининг «Булоқ суви» қиссасида Рихсивой исмли ўсмирнинг бошқа мактабга ўтгандан кейинги, янги дўстлари даврасидаги ҳаёти қаламга олинган. Ёзувчи

унинг ички руҳий оламини кўпроқ бошқаларга муносабати орқали очишга интилади.

Рихсивой янги синфдошлари орасида Санжар билан дўстлашади. Лекин уларнинг ҳаётни англашлари бир-бирига ўхшамайди. Ҳатто, айтиш мумкинки, бир-бирига зид, худди мана шу зиддият қисса конфликтига асос бўлган.

Рихсивой тажанг, шу билан бирга, куюнчак бола. Санжар эса босиқ, аммо бошқалар олдида ўзини кўрсатишга ишқибоз, худбин. Шундай экан, улар ўртасидаги яқинликнинг вақтинчалик бўлиши табиий. Ф.Мусажон болалар дўстлигининг юзакилигини очишга шошилмайди. Балки бу дўстликнинг охир-оқибат сув юзидаги кўпикдек тарқаб кетишини чуқурроқ асослаш, шу баҳонада кичик китобхонга ҳаёт мураккабликлари хусусида муайян тасаввур бериш мақсадида қаҳрамонларнинг оилавий ҳаётини, ўртоқларига бўлган муносабатини қаламга олади.

Ёзувчи Рихсивойни китобхонга қўнгли тоза, ҳалол, ёмонликка нисбатан муросасиз, гурурли ва ўжар бола сифатида таништиради. У ота-онасидан етим қолиб, ёлғиз бувиси билан яшайди. Лекин, иззат-нафси ва гурурини ҳамиша баланд тутади. Шунинг учун ҳам Санжар масҳара қилганда чидаб туrolмайди. Унинг бокс бўйича ўз вазнида мактаб чемпиони эканлигини била туриб, яккама якка муштлашишга чақиради, бойвачча қўшнисининг ҳавойи қилиқларини ҳазм қила олмайди, синф раҳбари Шарифжон ака унинг учун обуна пулини тўламоқчи бўлганида ўзини ҳақоратлангандек ҳис қилади ва ҳоказо.

Рихсивой характерининг киши эътиборини тортадиган яна бир жиҳати ота-онасининг бевақт вафоти туфайли туғилган жиззакилигидир.

Лекин у бўлар-бўлмасга куюнавермайди. Фақат адолатсизликка дуч келгандагина мурғак қалби жунбушга келади. Умуман ноҳақликка чексиз нафрати Рихсивой характерининг етакчи хусусиятидир.

Рихсивой Санжар масҳара қилгани учун дастлаб урушмоқчи бўлади. Унинг босиқлиги ва хушфезъллиги-

ни кўргач, ўзининг ноҳақлигини сезади. «Зўр бола экан», — деган хулосага келади у янги танишган ўртоғи Санжар ҳақида. — Танти ва мард, ҳазилкаш ва қувноқ. Қани эди ҳамма ўшанга ўхшаган бўла олса...»

Бир қарашда Санжар ҳақиқатан ҳавас қилса арзийдиган бола. У ўқишда аълочи, жамоат ишлари ва спортда илғор. Лекин бундай фазилатлар ҳамиша ҳам инсон қалбининг мусаффолигига замин бўла олмаслиги унинг кейинги хатти-ҳаракатлари тасвири орқали асослаб берилади.

Асарда Рихсивой ва Санжар образлари мисолида ифодаланган икки хил қараш, икки хил тушунча илк бор синфлараро футбол мусобақасида тўқнашади. Рихсивойнинг оёғи ўйинда лат еди. Лекин, тоғ командаси рақиблар дарвозасига гол урмагунча ўйин майдонини тарк этмайди. Ниҳоят у ошириб берган тўпни Санжар дарвозага йўллайди. Командалари ютуғида Рихсивойнинг катта ҳиссаси борлигини Санжар кўпчилик олдида тан олгиси келмайди. Чунки, фақат ўзини кўрсатишни истайди. Шу воқеа сабаб бўлиб, дўстлар ўртасидаги тафовут ҳам кўзга ташланади-қолади. Бу ерда қаҳрамонлар характеридаги зиддият алоҳида таъкидлаб кўрсатилмайди. Балки уларнинг хатти-ҳаракатларидан китобхоннинг ўзи шундай хулосага келади. Рихсивой билан Санжарнинг ҳаётни англашлари ўртасидаги фарқ фақат уларнинг ўзаро муаммоларидагина эмас, балки бошқаларга муносабатларида ҳам чуқурлаша борди. Асардаги Рихсивой — Шарифжон ака — Санжар сюжет линияси шу жиҳатдан характерлидир.

Шарифжон ака Рихсивойларнинг синф раҳбари. Мактабда уни кўпчилик ёқтирса ҳам негадир Рихсивойнинг жини суймайди. Шу сабаб уларнинг орасида ҳар бир нарсада келишмовчилик келиб чиқади. Зийрак китобхон бунинг боиси Шарифжон аканинг шухратга ўчилиги, манманлиги, қисқа қилиб айтганда, сирти ялтироқ, ичи қалтироқ эканлигини осонгина пайқай олади.

Ҳаётга бўлган кўз қарашлари жиҳатдан Шарифжон ака билан Санжар бир-бирига яқин туради. Бу, айниқса, улар-

нинг Рихсивойга бўлган муносабатларида равшан сезилади. Шарифжон ака каби Санжар ҳам ўзини оқил-у доно ҳисоблайди. Дўстлик ҳақида яхши гаплар айтади-ю, лекин амал қилмайди. Рихсивойга оғир дамларда ёрдам бериш ўрнига, турли баҳоналарни рўкач қилади. Бир оғиз бўлсин, ўртоғидан ҳол-аҳвол сўраш ҳаёлига келмайди. Тўғрироғи, ҳаёлига келса ҳам ўртоғининг ишончини оёқ ости қилиб, чин дўстликка раҳна солади.

Хуллас, Рихсивой янги дўстлари орасида ўрнини топгунча турли қийинчиликларга учрайди. Шу жараёнда унинг ақл-идроқи, фаҳм-фаросати чархлана боради. Ёзувчи қисса якунида Рихсивой қалбининг мусаффолигини булоқ сувининг тиниқлиги ва тозилигига қиёс қиладики, у китобхонда ҳам шундай таассурот қолдиради.

ЛАТИФ МАҲМУДОВ **(1935 йил туғилган)**

Латиф Маҳмудов ижодини болаларнинг кундалик ҳаётидан олиб ёзилган реалистик ҳикоялар билан бошлаган эди. Ҳикоячилик адибнинг қаламини чархлаб, қисса, пьеса ва романга ўтишида, хусусан, сюжет ва конфликт яратиш, сўзни тежаб-тергаб ишлатиш борасида тажриба мактаби вазифасини ўтади.

Ёзувчи ҳикоячиликни кейинчалик ҳам ташлаб қўймади. Унинг «Жасур болалар», «Сирли хат», «Кундалик, хат ва биринчи синф ўқувчиси» (рус тилида), «Қизғанчиқ», «Эски дуторнинг сири» тўпламларидаги ҳикоялари адиб ижодида жиддий ва самарали изланишлар кечганини кўрсатади. Бу изланишлар, аввало, мазкур ҳикоялар сюжетида ўз аксини топди. Адиб уларда асар қаҳрамонларининг ҳаётга муносабатини тасвирлаш орқали характерларининг товланишини кўрсатиш йўлидан боради.

Ёзувчининг кўпгина ҳикоялари сюжети таранг. Уларда қаҳрамонлар ҳаётидаги мураккаб вазиятлар қаламга олинади. Ўзи атрофида кечаётган воқеалардан қаҳрамонлар шундай ҳолатга тушадики, бу воқеаларни улар ё маъқуллаши, ё инкор қилиши лозим.

Ёзувчининг бошқа бир гуруҳ ҳикояларида сюжет эркин ривожланади. Уларнинг қаҳрамонлари фавқулодда воқеаларни бошдан кечиришмаса-да, ҳаётга фаол муносабатлари билан ажралиб турадилар. Шу орқали кичик китобхонни инсоний муносабатлар ҳақида ўйлашга ундайдилар.

«Йўлда» номли ҳикоясида тасвирланишича, Мирқобил ва Бобоқул деган икки ўртоқ эрта билан қишлоқдаги қариндошлариникига йўл олишади. Улар анча масофани яёв босиб ўтишгач, очиқишади-да, йўлда учраган чойхонада қоринларини тўйғазишади-ю, чойхоначига миннатдорчилик билдирмасдан жўнаб кетдилар. Бундан Мирқобилнинг кўнгли гаш. Бобоқул эса парвойига ҳам келтирмайди. Мирқобилнинг кўнглидаги гашлик тобора ортади. У чойхоначи чолга қилган муомалаларини кўполлик деб билади ва раҳмат айтиш учун орқасига қайтади.

Бобоқул йўлда давом этар экан, ҳаёт уни яна бир синовдан ўтказди: араваси синган деҳқон унга ёрдам сўраб мурожаат қилади. Бировга миннатдорчилик билдиришга ярамаган бола, табиийки, ёрдам беришдан ҳам бош тортади.

Ёзувчи уларнинг ўша пайтдаги ички кечинмалари тасвири орқали характерларининг зиддиятли томонларини психологик жиҳатдан асослайди.

Аслида Мирқобил ҳам, Бобоқул ҳам ёмон болалар эмас. Улар шунчаки бошқаларга ёрдам беришга одатланишмаган. Қайсарлиги ва манманлиги туфайли оғир вазиятга тушган бу қаҳрамонлар шу ҳолича қолиб кетмайди. Китобхон уларнинг ўз камчиликларини англаб етишларига ишонч ҳосил қилади.

Асар сюжетида қаҳрамон характерига жиддий таъсир этувчи, унинг ҳаёт ҳақидаги тушунчасини ўзгартиришга қаратилган воқеаларни келтириш адиб ижодига хос умумий хусусиятдир.

«Латиф Маҳмудов ҳикояларининг кўпчилигида, — деб ёзади Матёқуб Қўшжонов, — бола ҳаётида маълум бури-

лиш ясайдиган воқеалар тасвирланади». Ёзувчининг сюжет яратишдаги бу маҳорати «Дангасанинг саргузаштлари» тўрамага кирган ҳикояларида янада чуқурлашади.

Болалар ўртасидаги ўзаро дўстлик алоқалари ва мактаб ҳаёти тўғрисида ҳикоя қилинган мазкур асарлар мавзуси ва қаҳрамонлар характеридаги айрим нуқсонларни фош қилувчи руҳига кўра бир-бирига яқин. Бу яқинлик Мирвали ва Ботир каби қаҳрамонларнинг асардан-асарга кўчиб юриши инobatга олинса, кўзга янада аниқ ташланади. Лекин китобхон ҳар бир ҳикояда улар характерининг янги қирралари билан таниша боради.

Айтайлик, «Икки пақир нок»да шанбаликдан қочиб, бозорга йўл олган икки ўртоқ адашиб қолган қизчанинг уйини излаётиб, ўзлари ўқиётган мактабнинг олдидан чиқиб қоладилар ва дўстлари олдида юзлари шувут бўлади.

«Санъатнинг сеҳрли кучи»да кинога тушиш иштиёқида ўзлари учун оғир деб билган ишларни уддалаб, меҳнатга майл кўрсатадилар. Ёзувчининг маҳорати шундаки, улар асардан-асарга кўчгани билан бир-бирини такрорламайди. Балки ўрнига қараб, гоҳ қув, гоҳ соддадил болалар сифатида намоён бўладилар.

Ботир билан Мирвали ўтакетган дангаса. Шу сабабли ўқишлари ҳам ўлда-жўлда, жамоат ишларини ёқтиришмайди, ҳатто ўзларининг одатдаги ишларини ҳам бошқаларга юклашга интиладилар. Мактабда навбатчилик кунлари синф хонасини биринчи синф ўқувчиларига тозалатадилар, уй юмушларини сингилларига бажартирадилар ва ҳоказо.

Улар кўпинча қандайдир катта ишларни амалга ошириб, осонгина шуҳрат қозониш пайида бўладилар, аммо кунт, сабр-чидам ва иродалари етишмаслиги туфайли ҳар сафар оғир ва кулгили аҳволга тушадилар.

Ҳар иккала қаҳрамон фақат дангасалиги билан эмас, балки хаёлпарастлиги, шўх-шаддодлиги билан ҳам бир-биридан қолишмайди. «Мирвали билан зерикмайман, — дейди Ботир, — унинг гапи билан юриб, оёғим оғрий-

ди, холос. Чунки биз бамисоли ип-игна, у қаерда бўлса мен ҳам шу ерда». Ёзувчи мазкур қахрамонлар характери очишда улар ҳаётидаги фавқулодда ҳолатлардан усталик билан фойдаланади.

«Кўзойнакли бола» ҳикоясининг конфликти янада кескин.

Ботир билан Мирвали янги кўшнилари — кўзойнакли болани ҳар ишда менсимасдан мазах қилишади. Бир қарашда мўмин-қобил бу бола китобхонда шунга лойиқ таассурот қолдиради, лекин у энг қалтис вазиятда — Ботирнинг отаси ҳайдайдиган машина авария бўлиши муқаррар бир пайтда машинани тўхтатиб қолиб, жасорат кўрсатади.

Ёзувчининг ҳикоячиликда орттирган тажрибаси, юқорида айтилганидек, пьеса ва қиссалар яратишда кўл келди. Буни адибнинг «Қопга яширинган одам» қиссаси мисолида кўриш мумкин.

Қисса конфликти умумий планда эзгулик билан ёвузлик ўртасидаги кескин тўқнашув асосига қурилган. Унда тасвирланган воқеликнинг катта қисми, гарчи бизнинг кунларда, мактаб спорт зали қурилиши атрофида кетса ҳам, иккала кутб вакиллари ўртасидаги зиддият илдизи анча илгарига бориб тақалади. Бир томонда Раиса Максимовна, Равшан, Асқар, Мўминжон ака, Солижон ака, Шахло ва Муниралар турса, иккинчи томонда домла, Эшонкул сўфи, Муродилла, Мулладўст, унинг шофёр жияни ва Турдиқуллар туради.

Асар сюжети тугуни тунги йўловчиларнинг шубҳали хатти-ҳаракатлари билан бошланади. Айниқса, уларнинг каттаси — чолнинг ҳаётда ҳузур-ҳаловати йўқ: кундуз кунлари кўршапалакка ўхшаб пусиб ётади. Одамларнинг қаҳқаҳаси, шовқин-сурони уни даҳшатга солади. Одам боласининг кулгиси юрагига ханжардек ботиб, ўзини кўйишга жой тополмайди.

Хўш, чолни одамлардан бешишга нима мажбур этди? Нега у инсон зотини ёқтирмайди?

Ёзувчи «Тунги йўловчилар» номли дастлабки бобдаги бу жумбоққа жавоб беришга шошилмайди. Аксинча,

марказий сюжет чизигига теракзорларнинг номаълум кимсалар томонидан қуритилиши, мактаб спорт зали қурилиши учун келтирилган цементнинг сувга ғарқ қилиниши, Солижон акани ошхонага қамаб, устидан газнинг очиб қўйилиши каби янги-янги сирли воқеаларни улайди. Бу эса ўқувчини янада қизиқтириб қўяди. Сиртдан қараганда, бир жумбоққа жавоб бермасдан иккинчисига ўтиб кетилишига кўра, асар композицион жиҳатдан тарқоқ тузилганга ўхшаб туюлса ҳам, сирли воқеаларнинг бир учи охир-оқибат Муродилла ва Мулладўстларнинг ёвуз қилмишларига келиб тақалади. Уларни қай жиҳатдандир очиш ва фош этишга қаратилади.

Воқеалар тасвирида бошдан-оёқ сирлилик ўқувчини зериктириб қўйиши ҳам ҳеч гап эмас, шу сабабли ёзувчи Муродилла ва Мулладўст тимсолидаги ёвузлик билан бир гуруҳ ўсмирларнинг ҳаётдан ўз ўрнини топиш йўлидаги курашларини кўрсатишда дам-бадам асарнинг асосий сюжети линиясига у қадар алоқаси бўлмаган эпизодларни ҳам келтиради. Жумладан, Равшан билан Муниранинг пинҳоний учрашувлари, Асқар билан Шаҳлонинг ширин суҳбатлари, болаларнинг дарё ёқасидаги тепаликда лола теришлари каби лирик кайфият бағишловчи эпизодлар китобхоннинг таранглашган диққатини юмшатишга — «нафас ростлашга» имкон беради.

Қисса бош қаҳрамонларидан бири Равшан очиққўнгил, умум иши учун фидойи, меҳнатга муҳаббати баланд бола. Лекин у кам-қўстдан холи, идеал ҳам эмас. Равшан мактаб спорт зали қурилиши учун астойдил жон куйдиради, дўстларига меҳрибон. Ёзувчи унинг характерини очишда Мунирага бўлган муносабатидан ҳам усталик билан фойдаланади. Маълумки, Мунира билан учрашувлари Равшаннинг қалбида қандайдир тотли ҳислар уйғотади. Адиб буни муҳаббат деб атаб кўрсатмаса-да, яқин келажақда албатта шундай муқаддас туйғуга айланишига ишора қилади. Мана, катта ҳаёт бўсағасида турган ўсмирнинг Мунира билан қирда лола тергандан кейинги ички кечинмаси тасвири: «...Равшан ўзига ҳовлига жой қилиб, ўринга кирди. Аммо

анчагача уйкуси келмай, ўқтин-ўқтин энтикиб, осмон тўла юлдузларга қараб ётганда битта юлдуз кўзни қамаштириб учди. Қизиқ, Мунира кўрдимикин-а, балки...»

Буни ҳали муҳаббат деб бўлмас эди, шунинг учун ҳам асарда унга ортиқча ўрин берилмаган.

Воқеадан воқеа келтириб чиқарилиши қисса сюжети таранглигини янада оширган. Жумладан, спорт залига келтирилган цементнинг номаълум кимсалар томонидан сувга бостирилишини асоссиз равишда Асқарга тўнкаб, уни қурилишдан четлаштирадilar. Бу факт бир томондан аҳамиятсиздек туюлади. Аслида худди шу воқеа туртки бўлиб, асар тугунини ташкил қилган тунги йўловчиларнинг шубҳали хатти-ҳаракати сирини фош этилади.

«Қопга яширинган одам» қиссасидаги ўсмирлар образи тасвири шуни кўрсатадики, ёзувчининг болаларга муҳаббати чексиз. Зеро, болаликнинг беғубор оламига кира олмаган, тушунмаган, завқ-шавқини ҳис этмаган ижодкорнинг уларга атаб асар ёзиши, ёзганда ҳам кўпчиликка маъқул қилиши амримаҳол.

МИРАЗИЗ АЪЗАМ **(1936 йил туғилган)**

Болалар адабиётида ўз йўналишига, ўз услубига эга бўлган, ўзбек болалар адабиётининг тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган шоир Миразиз Аъзам кўп йиллик серқирра ижоди билан, яъни катталар ва болалар учун ёзган шеърлари, дostonлари, ҳикоят, ривоят, мақола, латифа ҳамда таржималари билан китобхонлар қалбидан чуқур жой олган адиблардан.

«Миразиз Аъзамнинг қаҳрамонлари, — деб ёзади П.Шермухамедов, — муҳофазаси кенг, укувли, зийрак болалардир. Улар дунё, уруш, мустамлакачилик, одамлар, жониворлар ҳақида ўйлайдилар, фикр юритадилар. Бундай болалар билан ҳаёт хусусида суҳбат қуриш, баҳс қилиш учун файласуф шоир бўлишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Айни замонда тарбиячи, мураббий

ҳам бўла билиш керак. Зеро, ҳар бир истеъдодли шоир болаларни ҳаётий ҳодисалар билан таништирибгина қолмай, уларни тўғри тушунишига ҳам кўмаклашиши керак. Шоирнинг қаҳрамонлари зийрак, укувли бўлишлари билан бирга, айна замонда хаёлпараст болалардир. Улардан баъзилари «етти ёшга кирса», «осмондай катта бўлишни», «самолётга миниб олиб офтоб олдига кетиш»ни орзу қиладилар. Яна бошқалари хаёлан «жиблажибон билан гаплашадилар».

Шоирнинг қаҳрамонлари хаёлпараст бўлсалар ҳам одамий бўлишни унутмайдилар, табиат гўзаллигидан завқлана биладилар. Улар «жимжитликнинг ажиб бир оҳангини», барглар ва шохларга ёпишиб олган, аммо офтоб чиққанда «мезонга маржон бўлиб тизилиб олган туман»лардан баҳра оладилар».³

Шоир шеърларига болалар табиатига хос саволларни сарлавҳа қилади ва уларга қизиқарли, образли тарзда жавоб беради.

Болалар «Бўталоқнинг ўрқачи нима учун қўшалок?» шеърини ўқиш жараёнида ўзлари билмаган ҳолда туяларнинг бир ва икки ўрқачли турлари борлигини билиб олишади. Шоир уни шундай тасвирлайди:

Тоқ ўрқачли бўталоқ,
Роса отди шаталоқ.
Олма дарахт тагида,
Ухлаб қотди бўталоқ.
Ярми қизил, ярми оқ
Олма узилиб шу чоқ
Белга тушди «тап» этди.
Эҳ, иш чатоқ, иш чатоқ:
Бўталоқнинг ўрқачи
Бўлиб қолди қўшалок.

³ Шермухамедов П. «Истеъдод сеҳри». – Т.: Ёш гвардия, 1977. – 59-60-бетлар.

«Китоб нима десалар...» шеърида шоир китоб — офтоб, китоб — кон деган фикрларга қўшилмаслигини мантиқан тўғри асослаб беради:

Офтоб ахир кечкурун,
Кўзга курунмай қолар.
Тунда унинг иссиғи
Бизга билинмай қолар,
Китоб эса тунда ҳам
Яна ўқи деб қистар.
Ўқисангиз тушда ҳам
Қалбингизни иситар.

Китоб — бу кон деган фикрга қўшилмаслигини қуйидагича ифодалайди:

Китоб нима десалар,
Китоб — бу кон дедилар.
Қўшилмайман ҳеч бунга
Ўхшамайди у конга.
Йиллар, асрлар ўтиб
Конда маъдан тугайди.
Газу темир, кўмир ҳам
Озу оздан тугайди.
Китоблар-чи аксинча,
Ошиб борар йилма-йил
Турар дунё тургунча,
Кўчиб юрар тилма-тил.

Шоир шеърни шу тарзда давом эттириб,

Китоб одам, дегайман
Энг қадрдон оғайним,
Ичи олам, дегайман, —

дея хулоса чиқаради.

Миразиз Абзам ижодига хос бўлган муҳим хусусиятлардан бири шеърларида фольклор анъаналарининг қўлланганлигидир. Шоир шеър ва дostonларида мақол, топишмоқ, ибора, афсона, латифаларни қўллаб таъсирчанликни янада оширади:

«Меҳмон отангдан улуғ»
Деган мақол мард мақол.

Бу – биз учун йўл-йўруғ,
Амал қиламиз ҳалол.

«Антиқа»

«Икки юзли дўст» шеърида ибора ҳамда халқ оғзаки ижодининг топқирликка ўргатувчи жанри топишмоқ кўлланган:

«Бир юзи қора»,
Бир юзи оқ...—
Бу не ибора?
Бу не сабоқ?

Бундай шеърлар болаларни ўйлашга, фикрлашга ва топқирликка ўргатади. Бундан ташқари Миразиз Аъзам ижодигагина хос бўлган муҳим хусусиятлардан яна бири бу – мактаб саҳнаси учун ёзган махсус асарларидир. Ижодкор буюк аждодларимизни ёш авлодга чуқурроқ таништириш, англатиш мақсадида «Бухорий дарси», «Замахшарий дарси», «Темурийлар ҳақида баҳс», «Улуғбек ва ўғли Абдураҳмон» каби саҳна кўринишлари сценарийларини ёзган. Жумладан, Замахшарий ким, унинг қандай асарлари борлигини, унинг илмга, уни эгаллашга бўлган интилишларини, бу йўлда сира чарчамасликларини болалар ёш хусусиятларига мос равишда ифодалайди.

Шоирнинг мана шундай мактаб саҳналари учун ёзган асарлари мактаб дарсликларига киритилса, катта ижодий мерос қолдирган боболаримизни, уларнинг илмий, бадиий ижодларини ёш авлодга янада чуқурроқ англатишимизда кўприк вазифасини ўтарди.

Ранг-баранг ижод соҳиби бўлган шоир Миразиз Аъзам бир қатор дostonлар ҳам яратган. Чунончи, «Ақлли болалар», «Ўлмас қуш афсонаси» («Эрк қуши»), «Она юрт осмонида» («Момақаймоқ тилидан»), «Антиқа» каби. Шоир дostonларида меҳнатсеварлик, дўстлик, эрк, тинчлик, аҳиллик, ҳақгўйлик ғояларига асосий эътибор қаратилади.

Шоирнинг «Ўлмас қуш афсонаси» («Эрк қуши») эртак-dostonи қарамликка, қулликка дучор бўлган бир

юртнинг озодлик, ҳурлик йўлида олиб борган курашлари ҳақидадир. Тарихда жангу жадаллар кўп бўлган. Бир мамлакат бошқа бир мамлакат устидан ҳукмронлик қилган. Эркисиз, мазлум халқлар эса мустақиллик, озодликни қўмсаб яшашган.

Эртақ-достонда тасвирланишича, бир бахтиёр яшаётган мамлакатнинг овозаси чўл ҳокими хоқонга ҳам етиб боради. У бу мамлакатни ҳар қандай йўл билан бўлса-да босиб олишга киришади. Жангу жадал бошланади. Аҳил, иноқ, бир ёқадан бош чиқарувчи бу юртни хоқон босиб ололмайди. Шундан кейин у бу мамлакатни ҳийла ишлатиб босиб олади. Яъни хоқон дарё бўйида яшовчи Наҳанг қас-собга қизини бериб, ўша юртнинг бошқарувини ўз қўлига олади. Наҳанг қассобнинг онадан етим қолган Олмос деган қизи ва Ўлмас деган ўғли бор эди. Олмос Барчиной-дек чаққон, уздабурон ҳамда ақлли бўлса, Ўлмас паҳлавон ҳақиқат, адолат, озодлик учун жонини ҳам аямайдиган ўғлон бўлади. Наҳанг қассоб хотинининг ҳийласига учиб, ўғлини бўрилар конига олиб бориб ташлайди. Бўриларга ем бўлган Ўлмаснинг суякларини Олмос гул тагига кўмади ва унинг қуш бўлиб тирилишини чин дилдан истайди. Ўлмас қуш бўлиб тирилиб ўғай онаси ҳамда отасидан қасос олади. Эл-юртда адолат ўрнатади. Асар охирида Ўлмас қуш ўз ҳолига қайтади ва ўз юртига подшо бўлади. Энди бу диёр яна озод, эркин ва бахтиёр ҳаёт кечири бошлайди. Достон болаларни аҳил-иноқ бўлишга, ҳақ, адолат учун курашишга, бировга қарам, муте бўлмасликка аксинча эркин, мустақил бўлиб яшашга чорлайди.

Шоирнинг «Ақлли болалар» достони бошқа достонларидан алоҳида ажралиб туради. Достонда болаларнинг пилла қурти боқиши ҳақида ҳикоя қилинади. Шоир фақат шу масалада тўхталиб қолмасдан, балки ҳозирги кунда ҳам глобал муаммолардан бири бўлган атроф-муҳитни, табиатни асраш ҳақида ҳам сўз юритади. Достонда тасвирланишича, болаларга пилла қурти боқиш ишониб топширилади. Улар қурт боқиш мақсадида Ас-рорларнинг барча тут дарахтларини каллаклашади. Ақл-

ли, фикрчан бола бўлмиши Асрор уларни ўйлаб иш қилишга, бу ишлари шу тарзда кетса кўплаб дов-дарахтларнинг нобуд бўлиб кетиши мумкинлиги билан огоҳлантиради. У бир дарахт кесишдан олдин ўнта дарахт ўтқазиб қўйиш тарафдори. Асрор шу мақсади йўлида улар билан олишади ва табиатни асрашга чақиради:

Ҳар йил кўчат экамиз,
Парваришлаб уларни
Қанча заҳмат чекамиз.
Қишлоқ ям-яшил бўлсин,
Бўлсин деймиз мевазор.

Шоир дostonда «Айтилган гап – отилган ўқ», «Ўйла-масдан сўйлама», «Етти ўлчаб, бир кес» каби мақолларни келтириш билан болаларни ҳар бир гапни гапир-ишдан олдин ёки ҳар бир ишни бошлашдан аввал обдон ўйлаб, мушоҳада юритиб, кейин бажариш кераклигини уқтиради.

Бундан ташқари, дostonда яшиллик дунёси аямасдан қирилса, биздан кейинги етишиб келаётган авлод нок, тут нима эканини билишмайди деган огоҳ чақир-иқлари ҳам бор.

Йиллар ўтиб болалар,
Шинни нима билмайди.
Булар учун ким айбдор?
Биров эмас, ўзимиз.

Ижодкор дoston охирида ҳеч бир иш бир-бирига халақит қилмаслигини таъкидлайди:

Тутни пилла туфайли
Ҳаққимиз йўқ қиришга.
Халақит бермасин-да
Бир иш иккинчи ишга.

ТУРСУНБОЙ АДАШБОВ (1939 йил туғилган)

Улуғ ёзувчилар тарихига назар ташланса, истеъдоднинг туғилиши ҳар кимда ҳар хил кечганини кўриш мумкин. Алишер Навоий илк ёшлариданоқ Фаридиддин Атторнинг «Мантиқ ут-тайр» асарини ёд олган, ҳали ўсмирлик давридаёқ илк асарлари билан мавлоно Лутфийдек беназир шоирни ҳайратларга солган бўлса, Усмон Носир балоғат ёшидаёқ машҳурлик даражасига эришган эди. Таниқли болалар шоири Самуил Маршак 4-5 ёшлариданоқ шеър машқ қилиб 11-12 ёшларида илк поэмаларини яратган бўлса, Қуддус Муҳаммадий «Ўқувчига эсдалик» номли биринчи шеърый китобини эълон қилганида сал кам 40 ёшда бўлган.

Кичкинтойларнинг севимли шоири Турсунбой Адашбоев сўзни сўзга жуфтлаб, ўз ҳайратию бор ғайратини қоғозга тушира бошлаганида 12-13 ёшларда бўлганини соғинч билан хотирлайди. «Менинг адабиётга кириб келишим, — деб ёзади шоир, — аввало, муаллимларнинг, қолаверса, Абдуллажон Шаитовдай фидоий, адабиётга жуда меҳр қўйган одамларнинг таъсири туфайли бўлган, десам адашмайман.

Олтинчи синфда ўқиб юрган кезларим «Қизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасида машҳур олим Ҳоди Зарифнинг бир хати чиқди. Хатда газетхонларга халқ ичидаги дostonларни ёзиб олишга ёрдам сўраб мурожаат этилганди. Мактабимиз директори газетани олиб келиб, қишлоқдаги тўйларда дoston айтиб юрадиган Олим қарға деган кишини топиб, дostonини ёзиб жўнатгин, дедилар менга. Мен бу ҳақда Ҳоди Зарифга хат ёздим. Ҳоди акадан: Ука, дostonнинг ҳеч қаерига қўшмасдан, оғзидан қандай чиқса шундайлигича ёзиб жўнатишингизни илтимос қиламан, деган жавоб келди.

Бу «Ёзи билан Зебо» дostonи эди. Хуллас, мен Олим қарғани изладим, у киши қўшни қишлоқда пахса ураётган экан. Олим акани иш устида топдим, танишдим, мақ-

садимни айтдим. «Бўлди, менга бир ҳафта қоғоз қоралашасан, сенга дoston айтиб ўтирсам, тирикчилигим қолиб кетади. Кечкурунлари ёзамиз», деди. Келишдик. Бир ҳафта деганда дostonни қоралаб олдим ва Ҳоди Зариф домлага жўнатдим... Мана шу ўқувчилик йилларидаги қизиқишларим мени катта адабиётга етаклаган бўлса, ажабмас».

Кўринадики, кўпчилик ижодкорларда бўлгани каби Турсунбой Адашбоев истеъдодининг куртак отишида эртагу дostonлар, ривояту чўпчаклар мисолидаги фольклор асарларининг роли катта бўлган. Дарҳақиқат, оғзаки сўз санъати қатига яширин бетакрор сеҳр-жозига ошуфталик шоирнинг бутун ижодини ичдан нурлантириб турадиган омиллардандир.

Илк асарлари билан Миртемир ва Қудрат Ҳикмат каби устозлар эътиборини тортган, айна пайтда улардан олган сабоқларига юксак эътиқод билан амал қилиб келаётган Турсунбой Адашбоев бугунги кунда ўзбек болалар шеъриятининг етакчи намояндаси ҳисобланади.

1939 йилда қардош Қирғизистоннинг Ўш вилоятига қарашли Олабуқа туманидаги Сафед Булон қишлоғида таваллуд топган, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи, Қирғизистонда хизмат кўрсатган маданият арбоби, шоир, таржимон ва ношир Т.Адашбоев катта ҳаёт ва сермашаққат ижод йўлини босиб ўтди.

«Камолнинг олмаси» номли илк шеърий тўплами эълон қилинганида у ҳали Тошкент давлат университетининг (ҳозирда Ўзбекистон Миллий университети) талабаси эди.

Тинимсиз ижодий изланишни ўзининг аъмоли деб билган шоир Москвадаги Олий Адабиёт институтида таҳсил кўриб, жаҳон болалар адабиётининг нодир намуналари билан яқиндан танишиш имконига эга бўлди. Собиқ иттифоқ ҳудудидаги тенгкур болалар шоирлари ва таржимонлар билан ижодий баҳс-мунозараларда қатнашиб, тобланди.

Т.Адашбоев ижодининг етакчи хусусияти ҳақида гап кетганда, энг аввало, эришган ютуқлари билан хотир-

жамликка берилмаслиги, беҳаловат изланувчанлигини алоҳида тилга олиш жоиз. Негаки, айрим ижодкорлар маълум даражага эришгач, маҳоратини ошириш устида бош қотирмайди, натижада ўз-ўзини такрорлашдан нарига ўтолмай қолади. Т.Адашбоев бу йўлнинг ижодкор учун ғоятда хатарли эканини чуқур ҳис этади.

«Уолтер Деламер деган англиялик жуда машҳур болалар шоири бор, — деб ёзади у. — Яшаб ўтганига 200 йил бўлди. У умрида битта китоб ёзган. Бу китоб инглиз тилида гапирадиган ҳамма мамлакатларда ҳар йили нашр этилади. Шу китобни ўқисангиз, э, Корней Чуковский, Самуил Маршак болаларга шеър ёзишни шундан ўрганган экан, дейсиз. Очигини тан олиб айтсак, биз нафақат жаҳон болалар адабиётини, масалан, Деламер ижодини, ҳатто қардош халқлар адабиётини ҳам ўқимаймиз».

Ижодий хотиржамликка берилиш, ўз қобидан ташқари чиқа олмасликни бадиий маҳорат кушандаси деб билган шоир бадиий ижодда ҳам ўз эътиқодига қатъий амал қилади. Агар унинг «Камолнинг олмаси», «Биз саёҳатчилар», «Олатоғлик бўламан», «Сурнай», «Арслонбоб шаршараси» тўпламларига кирган беғубор болалик, Ватан, она табиат ҳақидаги талай шеърларида анъанавий тасвир услубининг устуворлик қилиши кўзга ташланса, ғанисбатан сўнгги йилларда эълон қилинган «Уч бақалоқ ва сирли қовоқ», «Орзуларим — қўш қанотим», «Олтин ёлли тулпор», «Латифбойнинг лофлари» каби китобларидаги аксарият асарларида ҳайрат аралаш енгил юмор ва ўйин воситасида ўзига хос эзгуликка йўғрилган ҳаёт фалсафасининг болаларбоп тилда, аммо катталарни ҳам ўйлашга ундайдиган тарзда ифодаланишини ўз устида ишлаш, тинимсиз изланишлар маҳсули, деб баҳолаш мумкин.

Т.Адашбоев ижодида Ватан ва табиат муштарак тушунчалар сифатида талқин қилинади. Асарларининг лирик қаҳрамони Ватанни табиатдан, табиатни Ватандан айри тушунмайди. У Ватан ҳақида сўз очадими,

табиат ҳақида фикрлайдими — қуруқ таърифу тавсифдан қочади. Аксинча, бирор манзара-ҳолат туфайли ўзида туғилган ҳайрат туйғуси билан ўртоқлашади.

Тўрғай ётар тухум босиб,
Шувоқ билан сирлашиб.
Қора кўнғиз соққа ясаб,
Дўннга тортар тирмашиб.
Юмронқозик серҳадик
Иш битирар югуриб.
Суғур арча остида
Турар тасбеҳ ўгириб.
Чигирткалар қамишдан
Най ясайди — кертади.
Кўкандаги бияга
Сўна дутор чертади...

«Толди булоқ»

Тухум босиб ётган тўрғайнинг шувоқ билан сирлашишию қора кўнғизнинг соққа ясаши, юмронқозикнинг ҳадиксираб, аланглаб юришию суғурнинг арча остида тасбеҳ ўгириб ўтириши, чигиртканинг қамишдан най ясашию сўнанинг бияга дутор чертиши — дала-даштдаги табиат манзарасининг ундаги жонзотлар мисолида бадий образли сувратлантирилиши кичик китобхон қалбида ёрқин ҳислар туғдиради, тасаввурини, онгу шуурини она табиат кўринишларига боғлайди. Катта ёшли китобхон эса ўша манзара-ҳолатларни неча марталаб кўрган, кузатган, гувоҳи бўлган эса-да ўз эътиборсизлигидан ҳайратга тушади. Лирик қаҳрамоннинг синчков нигоҳи, табиатга илиқ муносабати унга ҳам кўчади.

Шуниси муҳимки, ўша табиат, ўша юрт — унинг Ватани. Ўқувчида мана шундай кайфият туғдириш ундаги Ватанга муҳаббат ва садоқат туйғуларига жон бағишлайди.

«Уйимиз совуқ эди, — деб ёзади шоира Кавсар Турдиева. — Ҳали «дом» иситила бошламаганиди. Кичик

ўғлим эса дераза ойнасига бўёқлари билан қип-қизил қуёшнинг расмини чизибди. Нимагадир Турсунбой Адашбоевнинг «Жўнатаман қуёшни» шеъри эсимга тушди. «Жўнатаман қуёшни, мен келгуси хатимда», деб яқунланган шеърида Турсунбой аканинг ижодига хос бўлган психологизмлар ва миллий руҳ бўртиб кўринади.

Болалар ёзувчисининг маҳорати — бу фақатгина дунёни болалар кўзи билан кўриш ва идрок этишгина эмас, балки бу идрокни кенг ўқувчилар оммасига ана шу тарзда намоён қилишдир».

Назаримда, Т.Адашбоевнинг бадиий маҳорати ҳам айнан дунёни болалар кўзи билан кўриши, идрок этиши ва уни ўқувчига шу тарзда етказиши билан белгиланади. Боғбонларнинг дов-дарахтларнинг соч-соқолини қийиши, оқланган дарахтларнинг оппоқ пайпоқ кийиши («Ҳашарда»), баҳорнинг қишни бурнидан тарновга осиб қўйиши («Сумалак»), чақмоқнинг кўкда ёнғоқ чақиши («Баҳор келгач»), Асқар тоғдан тушаётган сувнинг қояларда янчилиши, қарағайнинг кўкка санчилиши, қорли чўққининг қирғиз тумоғига ўхшатилиши («Саричелак»), айиқнинг пиймасини ивитишию қуёшнинг оқ тивитдан ўзига пўстин тикиши, яшил тароқ арчаларнинг шамолнинг сочларини тарашию оқ яктакли қайинларнинг зарбалдоқ тақиши («Қиш») аслида болаларча тасаввур ва идрок маҳсулидир.

Т.Адашбоев шеърларининг қаҳрамонлари «сапчиб оққан сув билан ким ўзарга югурган», холасига ёрдам учун «нонини ботириб, қотириб қаймоқ еган», «тоғдан кўтарилган қуёшни онаси ёпган патирга» ўхшатган, бувисининг ажинларига қараб «дазмол босиб олсангиз текис бўлиб кетарди», деб маслаҳат берадиган, кун бўйи боғдаги сирпанчиқда «вагон» бўлиб учишгач, «оқшом уйга шимининг орти сузилиб» қайтадиган қувноқ, топқир, хаёлкаш, меҳнаткаш, завқию иштаҳаси тобида бўлган болалар» (Муҳтарама Улуғ)дир. Уларнинг шўхлиги ва ўйинқароқлиги атрофимиздаги олам

жумбоқларини билишга бўлган қизиқишию бетизгин саволларига уйғун:

Кумурсқанинг товони йўқ,
Ниначининг қулоғи.
Соқол билан туғилар
Эчкиларнинг улоғи.

Беумуртқа майқўнғиз,
Илон қўлсиз, оёқсиз.
Нима кечар дарахтлар —
Бўлса рангсиз, бўёқсиз.

Асалари не учун
Чақиб, ўзи ўлади?
Қизиқ, нега чувалчанг
Икки бошли бўлади?

Т.Адашбоевнинг болалар шоири сифатидаги ижодий такомилида фольклор асарларининг ифода услубию Қудрат Ҳикмат, Султон Жўра, Зафар Диёр сингари устозлар ибрати, жаҳон болалар адабиётининг ижодий аънаналари битмас-туганмас илҳом манбаи, тажриба мактаби вазифасини ўтайди. Шунинг учун ҳам устозларини «мени тарбиялаб вояга етказган боғбонлар», дея эъзозлаб тилга олалди, жаҳон болалар шеърини намояндалари ижодини эса «мен сув ичган чашмалар» дея ҳурмат билан таъкидлайди.

Жаҳон болалар шеърининг талай намуналари Т.Адашбоев таржимасида кенг китобхонлар оммасининг адабий мулкига айланган. Уларнинг ичида К.Чуковскийнинг «Ювин, дўмбоғим», С.Маршакнинг «Аҳмоқ сичқонча ҳақида эртак», «Тентак овчи», «Доно сичқон ҳақида эртак», С.Аксёновнинг «Сеҳрли қизил гул», В.Берестевнинг «Кўлмакдаги суратлар», «Ўқишни билсанг ўзинг», Б.Заходернинг «Самовар», «Бўри мақтаса...»,

Н.Думбадзенинг «Кетино», «Игна», Овсей Дризнинг «Кутилмаган ҳодиса», В.Даньконинг «Қорбобо бўлсам агар», Ян Бжехванинг «Тухум ва товуқ», «Туз ҳақида эртақ», Уолтер Деламернинг «Пат сақланар ёстиқда», «Бекинмачоқ» каби асарлари бор. Улардан «Кутилмаган ҳодиса» номли мана бу шеърга эътибор беринг:

– Боисин айт, ҳой, Бурга,
Бу қадар нега шодсан?
– Кириб айиқ жунига
Газета ўқиётсам,
Менга милтиқ ўқталган
Овчига кўзим тушди.
Бундай даҳшатли ҳолни
Кўрмаган етти пуштим.
Нишонга олиб мани,
Тепкини босди: вар-ранг!
Хайрият, ўқ тўсатдан
Айиққа тегди, қаранг...

Таржимоннинг маҳорати шундаки, агар унинг номи ёзилмаса, кичик китобхон дабдурустдан асарнинг таржима эканлигига ишонмайди. Овчининг ўзига милтиқ ўқталишидек даҳшатли ҳолга етти пуштининг дуч келмаганлиги юзасидан Бурганинг иқрор-эътирофи шеърга миллий руҳ бағишлайди. Натижада аслият билан таржима ўртасидаги чегара барҳам топади.

Таржиманинг чинакам санъат асари сифатида аслият даражасига кўтарилиши сермашаққат иш бўлиб, астойдил ва узоқ изланишни тақозо этади. Таржимонлик ўз ишига нописандлик ва юзакиликни эп кўрмайди.

«Турсунбой ака Алини Валига, омонни ёмонга қофия қилишдан ўзини тияди ва ниҳоятда янги қофиялар топади, — деб ёзади Равшан Файз. — Қуйидаги қофиядош сўзларга бир эътибор бериб кўринг-а: қишлоққа-пишмоқда, тоза ман-ёзаман, балиқлар-аниқлар, ўз дарди-ўзгарди, олдимдан-қолдим ман, барабан-қараманг...

Кўриниб турибдики, Турсунбой Адашбоев худди моҳир ҳўққабоздай ҳеч қийналмай сўзларни ўйнайди».

Юсуф хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достонида кичкинтой қаҳрамонларнинг биттасидан ҳали ҳаётий тажрибага эга бўлмай туриб, эзгу ишларни амалга оширишда ютуқларга эришишининг боиси сўралганида у отасидан дуо олганини айтиши келтирилади. Масалага шу жиҳатдан ёндашилса, Т.Адашбоевни икки элнинг дуосини олиб келаётган ижодкорлардан, дейиш мумкин. Буни шоирнинг қуйидаги эътирофи ҳам тасдиқлайди:

Ўзбек-қирғиз қони сингган,
Сизга айтсам тўғриман.
Шу боисдан икки элнинг
Эрка шоир ўғлиман.

ҚАМБАР ЎТАЕВ **(1941 йил туғилган)**

Узоқ йиллардан буён болаларга атаб 20 дан ортиқ шеърӣй китоблар ва юзлаб қувноқ қўшиқлар ёзган шоир Қамбар Ўтаев /Қамбар ота/нинг ижоди, айниқса, мустақиллик йилларида ҳам мазмунан, ҳам сифат жиҳатидан гуркираб ўсди. Эндиликда у мустақилликнинг Ватанимиз ҳамда халқимизга келтирган шарофати туфайли ёш юракларда намоён бўлган озод Ватан севгиси, гурур ва фахр тушунчаларини улуғ муҳаббат билан тарабнум этишга қалб қўрини бағишламоқда.

Шоирнинг сўнгги йилларда яратган «Тошполвон ва ишполвон ҳақида эртак», «Қуш билан гаплашдим», «Томда ухлаган бола» каби тўпламларига кирган ахлоқий-дидактик характердаги асарлари кичкинтойларни юксак маънавият руҳида тарбиялашга қаратилиши билан алоҳида эътиборга лойиқ. Шунинг учун ҳам қарийб 30 йиллардан бери сара шеърлари мактаб дарсликлари, дарсдан ташқари ўқиш китобларидан, болалар боғчалари ва мактаблар учун методик қўлланмалардан тушмай келади. Жумладан, биринчи синф «Одобнома» дарс-

лигига киритилган «Ўзбекистон – онажон», 1-синф «Ўқиш китоби»даги «Ер», 2-синф «Ўқиш китоби»даги «Боғда», 4-синф «Ўқиш китоби»даги «Нон қаердан келади?» каби талай шеърлари кичкинтойларни атрофимиздаги олам билан таништириш орқали Ватанга муҳаббат туйғуларига туртки беради.

Шоирнинг «Ай-яй-яй...», «Болаларнинг кўзлари», «Той бола», «Ўзбекистон – Онажон!», «Бундай ўлка қайда бор?!», «Бола азиз», «Кулишларинг», «Суюкли наврўзим», «Офтобжоним – ўртоқжон», «Гул-лоладан жамалак», «Гул яхши, лола яхши», «Полвонман» каби кўшиқларини кичкинтойлар, айниқса, севиб ижро қилишади.

Шоирнинг «Тошполвон ва ишполвон ҳақида эртак» асарида қаҳрамонларнинг мустақилликка мос равишда касб-корга қизиқиши, тадбиркорлиги туфайли ҳаёт йўлини топиши тасвирланса, «Ватан соғинчи», «Табаррук қабул» дostonларида Ватанга юксак муҳаббат туйғулари улуғланади. Бундай бақувват асарлар болаларни ҳаққонийлик руҳида тарбиялашга, Ватанни севишга даъват этиши билан ажралиб туради.

Қамбар Ўтаевнинг юқорида номлари тилга олинган китобларидаги «Азиз Ватан», «Рубобим», «Эртаксевар қувноқ бола» шеърларини ўқиганингиз сари дилингиз ёриша боради. Китоблардаги шеърларнинг сарлавҳасиданоқ завқлана борасиз: «Куёш бола, ой бола», «Соғлом авлодга балли!», «Бахт-омади чопағон», «Эрка қушим» ва ҳоказо.

Шоирнинг «Томда ухлаган бола» деб номланган китобини қўлга олган ўқувчи, табиийки, бу қандай бола экан, деб ўйлайди. Шеърлар билан танишиш жараёнида унинг дастлабки хаёли тамоман ўзгаради. Ёз иссиғида шўх боланинг тунда том устига чиқиб ётишида ўзга маъно борлигини билгач, тенгдошининг қилиқларидан завқланади. Бундай ҳазилнамо шеърлардан «Гилдирак ичида югурган олмахон», «Ҳазилкашлар», «Қовоқлар», «Яйраб юргин, эчкичам» каби шеърлар

болалар дилини яйратади. Хуллас, болаларни ҳам қувнатадиган, ҳам фикрга чорлаб, ўйлатадиган асарларида таниқли шоир Қамбар Ўтаевнинг таланти ёрқин намоеън бўлган.

«Туғилишимда доялик қилган бувимнинг айтиши бўйича Наврўз байрами бошланишига 12 кун қолганда таваллуд топган эканман, — деб ёзади шоир. — Туғилганлик ҳақидаги гувоҳномани 1957 йили Каттақўрғон шаҳрида олганман.

Исмим — Қамбар. Бу сўз икки хил маъно англатади; бири — янги ой, иккинчиси — юлдузлар туркуми. Ҳар иккаласининг маъноси бир-биридан яхши. Янги кўринган ой — яхшилик аломати. Юлдузлар туркуми — турфа-туркум дўстлар, турфа ёрқин ишлар ҳамроҳи бўлсин, деган маънода менга бу исмни қўйишганидан миннатдорман».

Тақдир тақозоси билан бўлажак шоирнинг болалиги Косон ва Чироқчи даштларида, Ургутнинг Баҳрин қишлоғида, Дарғом анҳори бўйларида, Пастдарғом тумани далаларида, Каттақўрғон шаҳрида ва ундан солланиб оқиб ўтувчи /Ўша пайтда тўлиб, тиниб, яйраб, оқувчи ҳаётбахш Каттақўрғон анҳори ва Наҳрипой ва ундан нарироқда Қорадарё бўйларидаги сўлим жийдазор, ўрикзор, узумзорлар, турли-туман мевазорларга тўлиб тошган унутилмас гўшаларда ўтади.

Ватан ҳақидаги биринчи шеъри Каттақўрғондаги Мирий номли мактабда ўқиётганида туман газетасида ёруғлик кўрди. Кўп ўтмай “Ёнғоқ” сарлавҳали масали чиқди. Сўнг бирин-кетин Самарқанд вилоят газетасида, “Фунча” журналида шеърлари пайдо бўла бошлади. Кўп ўтмай, тўлиқсиз ўрта маълумот билан Самарқанд темир йўл техникумига ўқишга кирди, сўнгрок Самарқанд сув хўжалиги техникумида ўқиш баробарида 69-кечки мактабга ўқишга қатнаб, 1962 йили биратўла битирди. Худди шу йилнинг ўзида Алишер Навоий номли Самарқанд давлат университетининг ўзбек филология факультетига ўқишга кирди. Бу давр ичида

унинг анча-мунча шеърлари турли нашрларда кўзга кўриниб, танилиб қолганди.

Ижодга қаттиқ кўнгили кўйган шоир 1974 йилда оила-си билан Тошкентга кўчиб келиб Фафур Гулом номли Адабиёт ва санъат нашриётида иш бошлайди. Бисотида анча етилиб қолган шеърларини тўплаб “Ватан тупроғи”, “Бизнинг космос” номли китобларини чоп эттирди. Шеърлари ва эртақ-достонлари тиниқиб, тилга туша бошлади. Айниқса, болаларга аталганлари соддалиги, оддийлиги, дилга яқинлиги билан кичкинтойлар қувончига қувонч қўша борди. Йиллар оша Республикамининг таниқли композиторлари шоирнинг ўзига ёққан шеърларидан танлаб қўшиққа айлантиришди. Педагог-олимлар тарбиявий аҳамияти катта бўлган, талант билан ёзилган асарларини турли мактаб дарсликларига, дарсдан ташқари ўқиш китобларига, методик қўлланмаларга, қўшиқларини эса мусиқа дарсликларига киритишда давом этди.

Шоир Қамбар отага ёзган асарлари ичида ватанпарварлик, таълим-тарбияга оид “Садоқат”, “Ўзбекистон, онажон”, “Ватан соғинчи”, “Ўхшамай кетгур...”, “Кўнғизлар жанги”, “Бола азиз”, “Сардор афсонаси”, “Ўтган гап” каби теран мазмунли шеърлари ва талант билан ёзилган “Эрка эгизаклар”, “Боғбон ҳикояси” достонлари, юзлаб қўшиқлари шуҳрат келтирди. Шоирнинг ижоди 1999 йилда Президентимиз томонидан II даражали “Соғлом авлод учун” ордени билан тақдирланди.

АНВАР ОБИДЖОН *ёзувчи назорат.*
(1941 йил туғилган)

Одатда, бирор ёзувчи ижоди таҳлил этилганда асарларининг мавзу доираси, тасвир услубининг ўзига хослиги, яратган образларининг ҳаётийлиги-ю тарбиявий аҳамияти ёки қайси асариди қандай ғояларни илгари сургани-ю бадиий тил хусусиятлари юзасидан фикр юритилади. Баён қилинадиган фикр-мулоҳазалар мазмунан ҳар хил бўлса-да, уларни боғлаб турадиган бир

нуқта бўлади. Бу бадий маҳорат билан боғлиқ ёзувчининг ижодий индивидуаллиги масаласидир.

Таниқли болалар шоири Анвар Обиджон асарларига шу жиҳатдан назар ташлаганда унинг шоир, носир, киносценарист, драматург, ношир сифатидаги кўп қиррали ижодий фаолияти кўз олдимизга келади.

Анвар Обиджон болалар адабиётига дастлаб «Она Ер», «Баҳромнинг ҳикоялари» тўпламлари орқали шоир сифатида кириб келди ва мавжуд ижодий анъаналардан фойдаланган ҳолда ўзига хос йўл танлади. «Булбулнинг чўпчаклари», «Ғалати мактублар», «Кумуш уй», «Гурунгдаги гаплар», «Ажойибхона», «Ўзимизнинг ансамбл», «Игналарим чиройли», «Менинг коллекциям», «Ширин сўйлар жажживойлар», «Каламушлар кемаси», «Сиз эшитмаган кўшиқлар», «Далалардан болаларга», «Осмондан тушган созанда» туркум шеърлари фикримизга далилдир. Улардаги аксар мажозий-юмористик тасвир болаларнинг ўзларига таниш, аммо бир қарашда ҳатто катталарнинг ҳам эътиборини тортмайдиган ҳолат-манзаралар билан чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳам Анвар Обиджоннинг шеърларида анъанавий услуб ва шакллар шартлилик билан безанганини кўриш мумкин. Унинг қаҳрамонлари кўпроқ ҳайвонлар, ҳашаротлар, майса-гиёҳлар, дов-дарахтлар бўлиб, тасвирнинг қисқалиги беихтиёр диққатни тортади. Айрим шеърлари икки-уч сатрдан ташкил топган бўлсада, мазмунан тугалдир.

Шоирнинг туркум шеърлари кўшиқ, мактуб, чўпчак шаклида яратилган. Улардаги шаклий ўхшашлик китобхонга диққатини жамлашга, асарларининг маъно-мазмунини англашга ёрдам беради. Жумладан, «Сиз эшитмаган кўшиқлар» туркумидаги «Чигирткалар кўшиғи», «Сигир кўшиғи», «Ажойибхона» туркумига доир «Тулкилар радиосида», «Куёнлар трамвайида», «Ғалати мактублар» туркумидаги «Пўстиннинг Айиқчага ёзган хати» шеърлари шунчаки шаклий уйғунликни англамайди, балки, аксинча, уларнинг ҳар бирида кичкин-

тойларда ҳайрат туйғусини қўзғашга қодир қувноқ юмор билан йўғрилган теран ҳаётий маъно бор.

«Тулкилар радиосида»ги «Тоқат қилинглар бир оз, сўнги бор куйлар хўроз» тарзидаги ахборот-эълон ҳам, «Чумчуқлар бозорида»ги:

— Бунча тиқин, машмаша?

— Сотилияпти итпашша —

тарзидаги қисқагина савол-жавоб ҳам болаларни атрофимиздаги олам билан таништириш орқали уларнинг дунёқарашини кенгайтиради, мушоҳада қобилиятини тарбиялайди.

«Баҳромнинг ҳикояси» шеърида тасвирланишича, Баҳром исмли бола «Япалоқ» деган товуғи билан иноқ яшайди. Бу дон берса у оппоқ тухумлари билан хурсанд қилади. Хуллас, улар ўртасидаги дўстликнинг замини мустаҳкам. Аммо бу дўстлик Баҳромнинг эҳтиётсизлиги, тўғрироғи, қўполлиги туфайли барҳам топади. Унинг «дангаса» дея қилган дўқидан Япалоқ уйдан бош олиб кетади. Япалоқ аразлашининг сабабини ёзиб қолдирган хатида қўпол ва таъмагирлиги учун Баҳромдан қаттиқ хафа бўлганини баён этади. Баҳром эса қилмишидан пушаймон.

Асарда қўйилган масалага нисбатан муаллиф позицияси аниқ. Лекин ўз муносабатини очиқ-ойдин билдириб ўтирмайди.

Изчил сюжетнинг болаларбоп тилда ҳикоя қилиниши, тасвирда шоирнинг холис кузатувчи сифатида турганлиги шеърнинг санъат асари тарзидаги бадиий эстетик таъсирчанлигини таъминлаш билан бирга, тарбиявий мақсадга ҳам хизмат этади. Яъни, хушмуомалалик билан қўполлик ҳақида маълум тушунча беради.

Анвар Обиджоннинг «Сиз эшитмаган қўшиқлар» туркум шеърларида дидактик гоё қўпроқ киноя, қочирик, пичинг аралаш фош этувчи юмор воситасида ифодаланади.

«Оббо каламуш-эй!» шеърида танқид тиғи каламуш-сифат кишиларга қаратилган. Халқ мулкини киши билмас талон-тарож қилувчиларга нафрат уйғотишда шоир характер-хусусиятига кўра уларга яқин турувчи каламуш образидан усталик билан фойдаланади. Мана, у каламушга қарата нима дейди:

Ёз десалар
«Темир» деб,
Сен ёзибсан
«Кемир» деб.

Шоир шу тариқа каламушнинг айтилган сўзни бошқача ёзишига гўё унинг чаласаводлигини сабаб қилиб кўрсатади. Лекин зийрак китобхон каламушнинг «темир» ўрнига «кемир» сўзини ёзишидан фаҳмлайдики, у чаласавод эмас, балки ўзининг ҳаётий принципини баён қиляпти. Маъно жиҳатдан бир-биридан тамом йироқ бўлган сўзлар (*темир*, *кемир*) зиммасига асосий ғоянинг юксатилиши қофиядош сўзлардаги фавқулудда ҳамоҳанглик шеърнинг ғоявий-бадий таъсирчанлигига, узоқ муддат хотирамизда муҳрланиб қолишига ёрдам беради.

Анвар Обиджон «Текинхўр» шеърида ҳам шу хилдаги «адрессиз» танқидга мурожаат этади. Мазкур шеър айни вақтда реал мазмунга ҳам эга. Текинхўрликка нафрат ғоясини илгари сурган шоир асарда болаларга таниш манзарани чизади:

Қумурсқавой
Топиб увоқ.
Терга ботиб
Тортди узоқ.
Чумчуқ келиб
Секингина,
Ютди-қўйди
Текингина.

Қумурсқанинг заҳматкашлиги, топган увоғини «терга ботиб» не машаққатлар билан инига судраши, лекин текин яшашга ўрганган чумчуқнинг бунинг билан иши бўлмасдан, тайёр озикқа зўравонлик қилиши оддий бир ҳол.

Шоирнинг маҳорати шундаки, кўпчилик кўриб юрса ҳам, эътибор бермаган ўша оддий ҳаёт ҳодисасидан тарбиявий аҳамиятга молик умумлашма хулоса чиқара олган.

Шеърнинг таъсирчанлигини таъминлаган омиллардан бири кескин вазиятнинг қаламга олинганлигидир. Шоир уни гоётада қисқа сатрларда ихчам тасвирлайди, сўзларни чертиб-чертиб танлайди.

Сиртдан қараганда, муаллиф шеърда қаламга олинган воқеанинг шунчаки холис кузатувчиси каби таассурот қолдирса-да, аслида унга бўлган муносабатини ҳар бир сатрга сиғдиришга интилган. Қумурсқанинг топган увоғини «терга ботиб узоқ тортиши»га эътибор қаратилганлигидан унга шоирнинг хайрихоҳлигини сезиш қийин эмас. У қумурсқага қанчалик хайрихоҳ бўлса, Чумчуқнинг қилмишига шу қадар нафрат билан қарайди. «Секингина», «текингина» қофиядош мисралари бу пинҳоний нафратнинг теран ифодасидир. Шоир уларга ўз муносабатини очиқ-ойдин баён қилганида, шеърнинг гоёвий-бадий қимматига сўзсиз, салбий таъсир кўрсатган бўлар эди.

Шоирнинг «Яйловни соғинган кўй» шеъри суҳбат тарзида ёзилган. «Ишлар қалай?» деган саволга кўй ўй суриб шундай лўнда жавоб беради:

Камчилик йўқ
Озиқдан...
Безор бўлдим
Қозикдан.

Олдинига кўйнинг ўй суриб қолишидан сергакланган кичик китобхон унинг қозикдан нега безорлиги ҳақида бош қотиришига шубҳа йўқ. Дарвоқе, Анвар Обиджон

ижодининг дастлабки босқичида ёзган мазкур шеъри билан болалар адабиётида ҳам чуқур ижтимоий мазмунга эга асарлар яратиш мумкинлигини намоёиш этганини адабиётшунос олимлар ўз вақтида таъкидлашганди.

Шоирнинг кўпгина шеърларида гоё сарлавҳа зиммасига юклатилган. Бу хилдаги шеърларни сарлавҳадан ажратганда ижодкор мақсадини англаб бўлмайди. Масалан:

Ўзинг-ку ётибсан
Кишанда.
Бировга бўлмагин
Кушанда.

Ер поёнсиз
Ҳойнаҳой
Кўп югурма,
Ошнавой.

Каклик тутдик
Жа семиз,
Едик...
Бургут иккимиз.

Бу тўртликларнинг ҳар бири мустақил шеър. Аммо сарлавҳани тушириб ўқиганда улардан кўзланган мақсадни англолмайсиз. Биринчи тўртликни «Қопқонга ёзилган шеър», иккинчиси «Шиллиққуртнинг насиҳати», учинчиси «Арининг қувончи» сарлавҳалари билан қўшиб ўқигандагина улар орқали «Аввал ўзинга боқ, сўнгра ногора қоқ» мақолининг ҳаётий аҳамиятини, шоирнинг лоқайдликка кескин муносабатини фаҳмлаш, тайёр ошга баковул бўлиб бировларнинг ютуғига шерикликни даъво қилувчи мақтанчоқ кимсаларга шаъма қилинаётганини англаш мумкин.

Тасвирда қисқаликка интилиш кўп сўзликдан қутқазди, фавқулудда топқирлик билан ишлатилган таш-

беҳлар ўқувчиларда ҳайрат туйғусини уйғотади. Маънони қуюқлаштириш йўлидаги изланишлар шу тариқа бадийликни оширишга ёрдам беради. Лекин А.Обиджон ижодий маҳорати фақат булар билан белгиланмайди. Шоир асарлари кескин ҳажвий руҳи, юмористик талқини билан ҳам алоҳида ажралиб туради.

Болалар адабиётининг азалий мавзулари — она-табиат ва ватанпарварлик тарбиясига бағишланган кўп шеърларда ўлкамизнинг боғ-роғлари-ю кенг пахта майдонлари, дарё ва тоғлари мадҳ этилади, тўғрироғи, қайд қилинади. Умумлашма тавсифлару қуруқ қайд қилиш орқали китобхон туйғусига таъсир қилиб бўлмаслиги аён ҳақиқат. Анвар Обиджон кўпгина болалар шоирларидан фарқли ўлароқ, табиат ва ҳаётга болалар тушунчаси, нигоҳи орқали ёндашиб, азалий мавзуларни янгича ёритишга эришади.

Шоир аксарият шеърларида жониворлар, нарсаларнинг ташқи кўриниши тасвири воситасида ўқувчини ўзи ифода этмоқчи бўлган моҳият ичига олиб киради. Масалан:

Қарға кирди
Кинога.
Ўхшаб
Буратинога.

«Безори»

Думбулгинам
Гўдақда.
Ухлар кўм-кўк
Йўргакда.

«Маккажўхори»

Шоир шеърларида Бегемотнинг бурни қумғонга, Жирафанинг бўйни нарвонга, Бақанинг оғзида тиши йўқ кампирга, Ҳакка патлари ранги ола-була тўнга ўхшатилиши болаларнинг завқини оширади, жонивор-

лар ҳақида тўлароқ тасаввур ҳосил қилишига имкон беради.

Шуниси характерлики, Анвар Обиджон шеърларидаги каби, насрий асарларида ҳам турли жониворлардан иборат қаҳрамонларга дуч келамиз. Масалан, «Мушукчанинг ҳикояси» қаҳрамони Ер юзи томдан кўра ўн беш марта катталигини «кашф этса», оч қоринга арини ютиб юборган қурбақа уйқусираган ҳолда овқат ейишнинг оқибати ёмон бўлишини «кашф этади». Агар жўжа дадаси Хўрознинг қип-қизил тожидан, виқор билан юришидан завқланса, нодонфёъл хўгикча ўзининг ақл-фаросатига қойил қолиб мақтанади. Ёзувчининг кичик-кичик эртақ-ҳикояларидаги ҳайвонлар хаёл сурадилар, фикрлайдилар, тева-рак-атрофни кузатадилар, ҳайратланадилар. Уларнинг хатти-ҳаракатлари болаларни қизиқтирувчи енгил юмор воситасида тасвирланади. Мисол учун, «Жўжанинг ҳикояси» қаҳрамони «ука»ларидан бир дақиқа аввал тухумни ёриб чиққан: «Мендан кейин укаларим ҳам бирин-кетин тухум пачақлашга тушишди. Ёруғликка чиқишгач, улар ҳам менга ўхшаб кўзларини очолмай туришди. Шумшайиб ўтирганини кўриб кулгинг қистайди».

Ҳикоя қаҳрамонлари ўзлари ҳақида гапирар экан, гўё ўз шахсиятларини тасдиқлаб олаётгандек бўладилар. Шунинг учун ҳам ўқувчи улар тимсолида аниқ «шахс»ни кўради. Бундай ҳикоялар китобхонда жўшқин, хушчақчақ кайфият уйғотади. У атрофга тийранроқ боқиб, бу дунёда ўзидан-да кичиклар борлигини билиб, уларни эҳтиёт қилиш, асраш-авайлаш зарурлигини ҳис этади.

Ёзувчининг «Оловжон ва унинг дўстлари» номли қисса ва ҳикоялардан ташкил топган тўпламига кирган асарларининг қаҳрамонлари аксарият ҳайвонлар, ҳашаротлар, парранда-даррандалардир. Шунга кўра бу асарларни бир қарашда масалга ҳам ўхшатиш мумкин. Лекин улар шаклан ҳам, мантиқан ҳам масал эмас, қолаверса адибнинг ўзи ҳам бундай мақсадни кўзламаган. Кичик китобхонларнинг ҳайвонот оламига бўлган қизиқиши ҳисобга олиб ёзилган бу хилдаги асарларда

ёзувчи жониворлар образи орқали инсоннинг мураккаб маънавий руҳий дунёсини очишга интилади. Тўғрироғи, жониворларнинг турмуш-тарзи мисолида айрим кишилар характеридаги иллатларни танқид қилади. Болаларни ундан тўғри хулоса чиқаришга, яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги азалий тафовутни англашга, инсоф ва адолатли, инсонпарвар бўлишга чақиради. Чумчуқнинг ҳар хил ҳашаротлар, мушукнинг сичқонлар, қурбақанинг пашшалар, сув каламушининг балиқлар билан тирикчилик қилиши, эшакнинг калтафаҳмлиги-ю, эчкиэмарнинг нима сабабдан эчкиэмар деб аталиши кўпчилик учун унчалик сир эмас. Адиб худди шу ҳақдаги ҳикояларида жониворлар образи воситасида муҳим ахлоқий-дидактик ғояни илгари суради.

Мақтанчоқлик, кибр-ҳаво инсонни улуғламагани каби, калтабинлик ҳам фазилат саналмайди. Қўлидан бир иш келса-келмаса ўзини бошқалардан устун қўйиш – нодоннинг иши. Ёзувчи «Хўтикнинг ҳикояси»да ана шундай калтабин кишилар устидан кулади. Бунинг учун у хўтикнинг ўзига сўз беради: «Қани, айтинг-чи, – дейди Хўтик, – нима учун араванинг гилдираги юмалоғу, деразанинг кўзи тўртбурчак? Умрингизда бирон марта юмалоқ ойнани кўрганмисиз? Биламан, кўрмагансиз, ҳамма ойна заводдан тўртбурчак қилиб чиқарилади. Шундай бўлгандан кейин деразанинг кўзини ҳам ўша ойнага мослаштириб, тўртбурчак шаклда ясашга тўғри келади. Араванинг гилдирагига эса ойна солинмайди, шунинг учун у юмалоқ».

Эшак образи халқ оғзаки ижодида ҳам, классик адабиётда ҳам нодонлик рамзи сифатида тасвирланади. Яъни у эртақлар орқали ўқувчига бирмунча таниш. Китобхоннинг шу тасавури юқоридаги ҳикояда Хўтикнинг гапни айлантришидан – оддий ҳақиқатни катта кашфиёт сингари баён қилишидан ёзувчининг нимага ишора қилаётганини тушуниб олишига ёрдам беради.

Адиб масал характеридаги «Уйқуда нималар бўлмайди» туркум ҳикояларида реал ҳаётдаги контраст воқеа-

ларни тасвирлайди. Шу йўл билан ўқувчини ҳаёт ҳақида жиддий ўйлашга ундайди, фикр уйғотади.

«Мушукнинг туши»да ҳикоя қилинишича, Сичқон Мушукнинг олдига арз қилиб келади. Нақд ўлжани таппа босишга шайланган Мушук Сичқоннинг қўшниси билан жанжаллашганини эшитгач, ўша зўравонларни ва гувоҳларни топиб келишни буюради. Лақма сичқонлар бирин-кетин кириб келишади. Мушук уларни мулойимлик билан ўтиришга таклиф қилади-ю, шоша-пиша эшикка танба уради.

Кўринадики, бу ерда ёзувчи лақмаликка муносабат билдираяпти. Лақмалик эса инсоннинг камчилиги. У олғирлик билан товламачиликка кенг йўл очади, шу туфайли ҳаётда нохуш оқибатларга олиб келиши мумкин. Мазкур ҳикоядаги арзгўй сичқонлар қисматидан шундай хулоса келиб чиқади. Асардаги Мушук ҳам муаллиф эътиборидан четда эмас. Ёзувчи у орқали ҳажв тифини ҳар қандай инсоф ва адолатнинг юзига тупурган, фақат оғиздагина саховатпеша, аслида олғир ва товламачи кимсаларга қаратади.

Тасвирдаги шартлилик, коса тагидаги нимкоса «0099 рақамли ёлғончи» қиссасида янада чуқурроқ акс этади. Асар бош қаҳрамони «Бабачоқ» фермасининг 0099 номерли Улоқчасидир. У ўтакетган ўзбошимча, сурбет, такаббур, амалпараст ва ёлғончи, айни чоқда лақма ва гўл одамларнинг рамзий умумлашма образидир.

Ёзувчи Улоқчанинг алдоқчилигини асар сарлавҳасига чиқаради. Лекин алдоқчилик унинг характерида етакчи хусусият бўлмай, юқори лавозимга эришишида бир восита, холос.

Улоқча дунёга келган кундан бошлаб, фермадаги тинч ҳаёт бузилади. Эндиги йиғилишларда майда безорилик ўрнини «ўзгаларнинг овқатини тортиб олиш, ўз фермадошини эти моматалоқ бўладиган даражада дўппослаш, яйловда ўзбошимчалик билан подадан ажраб қолиш каби катта масалаларнинг муҳокамага қўйлиши» Улоқчанинг фаолияти билан боғлиқ. Амалга

бўлган қизиқиш унинг кўзини кўр, қулоғини қар қилиб қўяди. Ўз истаги йўлида ҳар қандай пасткашликка тай-ёр Улоқча Ашқал, Дашқал деган эгизак бўриларнинг ёлғон ваъдаларига учиб, Хўкиз, Эшак, Бўталоқ ва Кўзичоқ каби дўстларига хиёнат қилади. Уларни ҳийла билан бўриларнинг тузоғига тушириб бериб, юксак лавозимларни эгаллашни кўзлайди. Хўкизнинг овсарлиги ва ҳаддан зиёд эҳтиёткорлиги, Бўталоқнинг довдирлиги, Эшакнинг бефаҳмлиги, Кўзичоқнинг мустақил фикрининг йўқлиги Улоқчанинг шум ниятини амалга оширишда қўл келади.

Шундай қилиб, қиссада овсарлик, худбинлик, лақ-малик каби иллатларнинг амалпарастлик ва такаббурлик келтириб чиқарган фожиани янада чуқурлаштириши ҳаққоний кўрсатилади. Ёзувчи бу билан калтабинлик, бефаҳмлик, гўллик, маънавий кўрлик инсонни чоғга судрайдиган иллатларга замин яратишига ишора қилади.

Куённинг зийраклиги, Олапарнинг дўстларига содиқ ва бирдамлиги туфайлигина мудҳиш фожеанинг олди олинади. Дўстлар ёвуз душманга қарши курашда бирлашганлари сабабли ғолиб чиқадилар. Хушёрлик, дўстлик, бирдамлик ғоясини тарғиб этувчи бу саҳна асар конфликтининг ечими сифатида сюжет линиясида муҳим ўрин тутаяди.

Улоқчани хиёнатга йўллаган нарса мансабпарастлик ва калондимоғлик касалидир. У «Бабачоқ» фермасидаги поданинг оқсоқоли Найзашоҳ исмли серканинг ўрнини олиш учун ошқора сурбетлик билан курашади. Мақсади амалга ошавермагач, Ашқал, Дашқаллар билан тил бириктириб, зимдан иш юритади. Хиёнат фош этилгандан кейингина кўзи очилади. «Агар, — дейди Хўкиз Улоқчага қарата, — чинакам бахт бошқалар учун яшаш эканлигини тушуниб етган бўлсанг, менимча, улар сени тушунишади». Бу сўзларда асар ғояси ҳам ўз ифодасини топган.

Қиссадаги Улоқча саргузаштлари амалпарастлик ва ёлғончиликнинг умри қисқа, ҳоли вой бўлишининг

чукур ва қизиқарли ифодасидир. Унинг оғир синовлардан ўтиб тўғри йўлга тушиб олиши китобхон учун ҳаётий сабоқ бўлиб хизмат қилади.

«0099 рақамли ёлғончи» қиссаси образлари, сюжет қурилиши, композицияси ва гоёвий мазмуни асарнинг, шубҳасиз, бетиним изланишлар маҳсули эканлигини кўрсатиб турибди. Изланиш бор жойда тараққиёт давом этади. Лекин ҳар қандай изланиш ҳам муваффақиятли яқунланавермаслиги мумкин. Бинобарин, ёзувчининг «Ҳакка холанинг иғволари» туркум ҳикоялари хусусида илиқ фикр айтиб бўлмайди.

Иғво — ўз номи билан иғво. Биринчи «иғво»да Баҳром деган боланинг ёшига етмасдан биринчи синфга ўқишга боргани, иккинчисида Икромнинг сариқлиги, учинчисида Нодиранинг писмиқлиги, тўртинчисида — Равшаннинг сақич чайнаши иғво қилинади ва ҳоказо. Маълум бўладики, ёзувчи Баҳромнинг ёшига етмасдан мактабга боргани ёки Икромнинг сариқлиги хусусида сўз айтгани билан бирон фикр айтмоқчи эмас. Аксинча, Ҳакка холанинг ўз-ўзини фош қилишини кўрсатиш орқали иғвогарлик устидан ҳукм чиқаряпти. Аммо туркумдаги барча ҳикоя айнан шу маънони ифодалашга қаратилгани учун икки томчи сув каби бир-биридан фарқланмайди. Бинобарин, ўқувчини зериктириб қўяди.

«Боймамат бешинчи» ҳикоясида Боймамат деган боланинг ўқишда қолоқлиги сабаблари унинг колхоз боғидан олма ўғирликни уюштириши мисолида ишонарли тарзда очилади. Асарда Боймаматнинг беғамлиги, дарсларга ҳафсаласизлиги, синфдошларига зўравонлиги тасвирланган ўринлар ўқувчида турғун ва оғир характерли болани тасаввур қилишга имкон беради. Кўринадики, Боймамат осонликча таслим бўладиганлар хилидан эмас.

Шундай болалар аълочилар сафига қўшилиб, тўғри йўлга тушиб олиши мумкинми? Албатта, мумкин. Бунга: А.Обиджон ҳам мумкин деб жавоб беради ва Бой-

маматни илғор ўқувчилар сафига ўтказди. Аниқроғи, аълочи бўлганлигини хабар қилади. «Илғор математиклар, — дейди ҳикоя қаҳрамонларидан бири, — маслаҳатни бир жойга қўйиб, Боймамат бешинчини оталигимизга оладиган бўлдик. Кўнглига йўл топиш учун иложи борича ўзимизни унга яқин тута бошладик, барча инжиқликларига ҳам, қўполликларига ҳам чидадик, бора-бора иноқлашиб кетдик. Ҳозир у математикани ҳурмат қиладиган бўлиб қолди. Бу фандан «уч» олган кунни қовоқ-тумшуғи осилиб, астойдил ранжийди ҳам».

Бундай тез ўзгарувчан қаҳрамонлар ўқувчини ишонтирмаслигини изоҳлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак.

Анвар Обиджон «Аламазон ва унинг пиёдалари» қиссасида, «Даҳшатли Мешполвон» достонида ҳамда шеърий эртақларида ватан озодлиги учун кураш масаласини тарихий мавзуга уйғун тарзда кўтариб чиқди. «Аламазон ва унинг пиёдалари»даги воқеалар афсонавий шаҳар Юлдузистонда бўлиб ўтса, «Даҳшатли Мешполвон»даги воқеалар турли қишлоқларда, мустабид шоҳ тахти жойлашган «Қаҳратония»да рўй беради. Шуниси эътиборга сазоворки, ҳар икки асарда ҳам худбинлик, манманлик, лаганбардорлик ва мансабпарастлик авж олган макон охир-оқибат таназулга юз тутиши мумкинлиги айтилган. Асарнинг ички мазмун-моҳиятидан унда собиқ шўролар жамияти назарда тутилгани очиқ-ойдин сезилиб туради.

«Даҳшатли Мешполвон» асарида жоҳиллик, худбинлик, ёвузлик тимсоли бўлган босқинчи Сепкилшоҳнинг ёлғонга, тухматга, сафсатага асосланган сиёсати қувноқ юмор, аччиқ истеҳзо билан масхараланиб, аёвсиз фош қилинади. Уни тор-мор этган ёш паҳлавонлар, қўрқмас ботирлар улуғланади.

Достоннинг марказий қаҳрамони Мешполвон анъанавий дostonлардаги каби атрофдагилардан том маънода ажралиб туради. Агар Алпомиш етти ёшидаёқ бобосидан қолган ўн тўрт ботмонли камонида Асқартоғ-

нинг чўққисини учириб юборгани, Рустамхон ўн икки ёшида дев устидан ғалаба қилгани билан ажралиб турса, Мешполвон ўта қайсарлиги, лоф-қофга моҳирлиги ва ташқи кўринишининг ғайритабiiйлиги билан ажралиб туради.

Дастлаб Мешполвон энасининг ҳамиятига тегадиган гапларидан дили оғриб, сафарга отланади. Унинг бу сафардан мақсади, аввало, ўз шахсиятини тасдиқлаш («Эркаклик нималигини биздан кўрасиз») эди. Лекин сафар қийинчиликлари, қишлоқдаги оғир, қашшоқ ҳаёт, зулм, сотқинлик, хиёнат унинг маънавий дунёсини ўзгартиради. Агар Мешполвон сафарининг бошида қийинчиликка учраб, кум тўзонида қолганида хачирини асрашни ўйламай, «Ҳайвон бошимдан садақа», деб ҳеч иккиланмай ундан воз кечган бўлса, кейинчалик тутқинликда оч-наҳор қолганларида ҳам уловидан айрилишни хаёлига келтирмайди. Райҳон қизиқ кўчқорини сўймоқчи бўлганида, қалқон бўлиб уни асраб қолади. Унинг онг-тафаккурида ўзгариш рўй беради. Қийинчиликларда ўзига йўлдош бўлган бу тилсиз ҳайвонларнинг қанчалик қадрдон ва азиз бўлиб қолганлигини ҳис этади, ўз-ўзини енгишга куч топади. Муаллиф умумий мақсад туфайли бирлашиб, дўстлашиб кетган Ошиқбола, Райҳон қизиқ, Чумаквой ва Мешполвонларни ўта драматик воқеалар, қийинчиликлар синовидан олиб ўтади. Мешполвон аста-секин ҳаётга, атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга чуқурроқ назар ташлашини, мулоҳазали бўла боришини муаллиф бир-биридан қизиқ воқеалар давомида кўрсатиб беради.

Достондаги туркум қаҳрамонлар зукколиги, кўрқмаслиги, тадбиркорлиги, ўзига хос қиёфаси, маънавий гўзаллиги билан китобхон қалбидан мустаҳкам жой олади. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, адиб ўз қаҳрамонларини бутунлай бенуқсон, ҳамма ишларни бажаришга қодир идеал инсонлар сифатида кўрсатиш-

га ҳаққат қилмаган. Қаҳрамонлардаги баъзи камчиликлар ва нуқсонларнинг пайдо бўлиш сабаблари, уларни баргараф этиш йўллариининг бадий асосланиши бу қаҳрамонларнинг Китобхон кўз ўнгида жонли ва ҳаётий шахслар тарзида гавдаланиб туришини таъмин этган.

Анвар Обиджоннинг Чўлпон номидаги нашриётда чоп этилган «Паҳлавоннинг ўғирланиши» номли охирги китобида болаларга аталган энг сара шеър ва достонлари жамлангани кичкинтойларга яхши совға бўлди. Бу китобдан кўплаб янги шеърлар ҳам ўрин олгани шоир ҳануз ёниқиб ижод қилаётганидан далолат беради ва кишини қувонтиради.

Эзгуликни эш қилган адибдан кичик китобхонлар зеҳни чархлаб, зийраклигини оширадиган янги-янги асарлар кутиб қоламиз.

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Режа:

1. Болалар адабиётида жамият ҳаётининг акс этиши.
2. Истиқлол даври болалар адабиётида услубий изланишлар.

Адабиётлар:

1. Жумабоев М. Болалар адабиёти. – Т.: Ўқитувчи. 2001.
2. Баракаев Р. Ўзбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди. – Т.: Ўқитувчи. 2001.
3. Матчонов С. Китоб ўқишни биласизми? – Т.: Ўқитувчи. 1993.
4. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. – Т.: Янги аср авлоди. 2006.

Ҳар бир давр ўз адабиётини яратгани каби истиқлол даври болалар адабиёти ҳам тасвир услуби ҳамда муаммога ёндашилишига кўра ўзига хос хусусият касб этади. Агар шўро даври болалар адабиётида тўғридан-

тўғри насихатбозлик кенг кўламда ёритилган бўлса, истиқлол даври болалар адабиётида ҳар қандай мавзунинг эстетик тарбиявий моҳиятига алоҳида эътибор қаратилаётганини кўриш мумкин.

Кичик китобхонни ижтимоий муаммолар билан таништириш болалар адабиётида аслида нисбатан эрта-роқ — ўтган асрнинг 80-йилларида бошланган эди. Анвар Обиджоннинг «0099 рақамли ёлгончи», «Эй ёруғ дунё», «Аламазон ва унинг пиёдалари» каби қиссаларида ҳамда «Ботинканинг туфлига хати» типигаги туркум шеърларида мос масала қилиб қўйилган эди. Истиқлол даврида жамият тараққиёти билан боғлиқ ғоялар С.Барноевнинг публицистик чиқишларида Т.Адашбоев, К.Турдиева, А.Акбар, Д.Ражаб, Қ.Исмоил каби шоирларнинг шеърий асарларида ўз ифодасини топмоқда. Айниқса, А.Акбарнинг «Рақамли» шеърлари, Д.Ражабнинг ҳар хил шаклга оид шеърлари ижтимоий жамиятдаги янгиланишларни: бозор муносабатларининг таълим-тарбиядаги ўрнини акс эттиришга қаратилиши билан алоҳида эътиборга лойиқдир.

«Гулхан», «Тонг юлдузи», «Гунча», «Ёш куч», «Синфдошлар» каби вақтли матбуот нашрларида ҳам истиқлол ғояларини тараннум этишга қаратилган турли жанрга хос асарларнинг чоп этилиши қувонарлидир.

Юртимиз истиқлолга эришган илк кунлардан бошлабоқ ёшларимизни соғлом, баркамол қилиб камол топтириш масаласига жиддий эътибор қаратилди. Бу масала давлатимиз сиёсатининг ўзагига айланди, жаҳон андозаси даражасида дастурлар ишлаб чиқилди. Улар ҳаётга татбиқ этилмоқда.

Ҳар бир болалар ижодкори учун ўз асарлари билан ёш китобхон қалбини забт этиш, уларга хушнудлик онларини бахш этишдан ортиқроқ бахт бўлмаса керак дунёда. Ана шундай бахтга муяссар бўлган, кичкинтойлар юрагидан жой олган истеъдод эгалари ўзларининг бадиий жиҳатдан баркамол, гўзал ва бетакрор асарлари билан ўзбек болалар адабиёти шеъриятига янги

руҳ олиб кирдилар. Кекса авлод ёзувчиларидан Обид Расул ижодини кўздан кечирар эканмиз, тасвирда қисқаликка интилиш, маънони кучайтириш йўлидаги изланишлари яхши натижалар берганини кўриш мумкин. Шоир ижодига хос етакчи хусусиятлар унинг «Аҳмад ва Аҳад» шеърида ўз аксини топган.

Муаллиф шундай ёзади:

Аҳмад кекса бобонинг
Кўлидан юкин олди.
Аҳад: — бегона-ку, — деб,
Оҳиста жўнаб қолди.

Бу мисралар бир қарашда жўнгина туюлса-да, уларда жажжи китобхон тасаввурига маънавий озиқ бўладиган маъно мавжуд. Шоир асар қаҳрамонлари Аҳмад ва Аҳад хулқ-атворларини бир-бирига қиёслаш йўлидан бориб, кундалик турмушимизда тез-тез учраб турадиган оддий ҳаёт ҳодисасидан катта тарбиявий аҳамиятга эга бўлган умумлашма хулоса чиқарган. Бироқ Обид Расул ижодида юқоридаги асарнинг бутунлай акси бўлган, қуруқ ваъз-насиҳатгўйликдан иборат бўлган шеърлар ҳам учрайди. Масалан, унинг «Меҳмон улуғ» шеърида шундай сатрларни ўқиш мумкин:

Меҳмон келса ҳурмат қилиб,
Ассалому-алайкум, де.
Дастурхон ёз, нон ушатиб,
Ол-оллашиб ўзинг ҳам е.

Шоир ушбу асари орқали ўқувчига меҳмонни ҳурмат қилиш жоизлиги, ўзбек халқи азалдан меҳмондўст халқ эканлигини уқтирмақчи бўлади. Лекин меҳмонга муносабат ҳақида йўл-йўриқ кўрсатиш билангина кичкинтойларни меҳмондўст қилиб тарбиялаш кутилганидек натижа бериши қийин.

Маълумки, болалик — табиатан қувноқлик, ўйинқароқлик давридир. Кичкинтойлар ҳаётини ўйинсиз та-

саввур қилиш қийин, албатта. Аммо, «яхши бола доимо хизматда бўлиши керак» деган сийқа ақида онгимизга шу қадар ўрнашиб олганки, Обид Расул ижодида ҳам шу маъно ўзини ёрқин намоён қилади. Шоир «Ёмон бола – озори жондир» шеърида куйидагича ёзади:

Ёмон бола иш деса қочар
Айбин айтсанг, захрини сочар.

Ижодкор назарида ёмон бола – дангаса, фанларни ўзлаштирмайдиган ўқувчи. Яхши бола – ҳамшиша оилада хизматда бўладиган, катталар нима деса албатта бажарадиган ўқувчи. Шоирнинг «Яхши бола – ҳаёт нақшидир» шеърида шундай мисралар ўқиймиз:

Катталарга иззатда – у,
Оилада хизматда – у.

Тўғри, дангаса, фанларни ўзлаштирмайдиган ўқувчиларни «яхши бола» деб бўлмайди. Лекин кичкинтойлар ҳаёти ўйин билан чамбарчас боғлиқ эканлигини унутиб қўймаслигимиз керак.

Кичкинтойларнинг орзу-умидлари, қувончу армонларини тилимизнинг чексиз имкониятларидан самарали фойдаланган ҳолда акс эттира олган, бу борада ўзбек болалар адабиётида ўзига хос мактаб яратган шоирлардан бири Анвар Обиджондир. Шоир ранг-баранг мавзуларда шеърлар ёзади, унинг барча асарлари китобхонлар томонидан севиб ўқилмоқда.

Сир эмаски, «Алифбо байрами» - болалар адабиётидаги унутилмас, беҳад катта қувонч, шодликларга тўла байрам. Бу мавзуда шу кунга қадар болалар ижодкорлари бир қанча шеърлар, топишмоқлар яратдилар. Ҳарфларнинг хусусиятлари ҳақида қалам тебратиш ўзбек болалар адабиёти шеъриятида янги ҳодиса эмас. Бироқ Анвар Обиджон шу соҳадан ҳам янгилик излайди ва кашф қилади. Масалан, шоир «Ҳарфлар ҳақида чўпчак»

шеърида (биз бу ерда шеърнинг матнини лотинча шрифтда келтирдик, сабабини мақола давомида тушунасиз ...) шундай ёзади:

Ana turar boshliq «A»,
Alpdek kerib oyog'in

Ilon izlar soyda «I»
Inga suqib oyog'in

Seskandi-yu suvilon,
Suvdan qochdi «S» bo`lib.

Шоирнинг маҳорати шундаки, лотин алифбосидаги ўзбек ёзувининг шаклий хоссаларидан фойдаланиб, китобхон кўз ўнгида барча ҳарфларни шу тариқа жонлантиради. Бошлиқ «А» нинг «оёғин кериб туриши», сесканган сувилоннинг «S» шаклига кириб қочиши ёш китобхон қалбида завқ уйғотиши табиий.

Анвар Обиджоннинг «Баҳоначилар касалхонаси» шеъри бир қарашда кичкинтойларни ҳайвонлар ва ҳашаротлар дунёси билан таништиришга қаратилгандек туюлади. Лекин чуқурроқ мушоҳада юритилса, инсонлар ўртасидаги муносабатлар қаламга олинганини кўрамиз.

Доктор куён сергашвиш,
Ҳамшира ғозлар нотинч
Касалхона тўсатдан
Бўлиб кетди тиқилинч.

Бўри келди инқиллаб,
Чивин чақиб олди, деб
Айиқ ётар, Олмахон —
Ёнғоқ билан солди, деб.

Фил айтар:
— О, дўхтиржон,
Бўл ували-жували.

Панжасини кўзимга
Тиқиб олди чумоли.

Шоир шеърининг энг охирги бандида вазиятни кескин ўзгартиради, бу билан китобхонни ўйлашга мажбур қилиб қўяди. Муаллиф шундай ёзади:

Алоҳида хонада
Йўлбарс ухлар шоҳона...
Ишлар фақат гўл Эшак,
Тополмасдан баҳона.

Кўринадики, шеърнинг муваффақиятини юморга йўғрилган ана шу қутилмаган ҳулоса таъминлаган. Шу жиҳати билан мазкур шеър Гулханийнинг «Зарбулмасал» асарига адабий топқирликларни ҳам ёдга солиди. Асар катта тарбиявий-маърифий аҳамият касб этади.

Нозик юмор ҳамда ҳазил-ҳузул асосига қурилган шеърлар болаларни тарбиялашда муҳим дидактик восита эканлиги исбот талаб этмайдиган ҳақиқатдир. Бадиий асарнинг болалар қалбига, руҳига кўрсатадиган эстетик таъсирини чуқур англаган Ҳамза Имонбердиев (1954–1997) ана шу воситадан унумли фойдалана олган шоир эди. Унинг шеърларида дидактика янада янги қирралари билан намоён бўлади. Айниқса, «Маслаҳат», «Қийин мисол» шеърлари муҳим маънавий-маърифий аҳамият касб этади.

Шоир «Маслаҳат» шеърида қуйидагича ёзади:

– Қанча «с» ёзилади
«Ҳасса» сўзида, ажаб?
Биттами, иккитами,
Билолмай ҳайрон Ражаб.
– Учта «с» ёзинг, ака, –
Ақл ўргатар Жўра .
– Ортиб қолгани маъкул,
Етмай қолгандан кўра.

Шоир «Яхши ўқи, тўғри ўтир» қабилдаги ўғит-насихат йўлидан бормади. Болалар ҳаётида учраб турадиган воқеаларни кулгили тасвирлайди, холос. Ўқувчи шеърдан завқ олиш билан бирга ўзидаги айрим камчиликларни бартараф этиш хусусида ҳам мулоҳаза юритади.

Ҳамза Имонбердиевнинг «Қийин мисол» шеърда ёш бола табиатининг ўзига хосликлари ёрқин тасвирланганлигининг гувоҳи бўламиз:

4 га 1 ни Миркарим
Қўшолмай бўларди хуноб.
Меҳрибон бобожони
Ёрдамга келар шу тоб.

Бадий адабиёт, жумладан, унинг алоҳида таркибий қисми бўлган болалар адабиёти, ушбу ғоят мураккаб вазифани адо этишдаги энг муҳим воситалардан биридир. Бу ишга бадий сўз қудрати билан ҳисса қўшиб келаётган истеъдодли ёзувчилар кўп. Улардан бири, Ўзбекистон халқ шоири, кўп қиррали адиб, шоир ва драматург Анвар Обиджондир.

Анвар Обиджоннинг аксарият асарлари рамзий, мажозий образлар орқали табиат билан таништирувчилик руҳида яратилган бўлса-да, кичкинтойларнинг ўзига хос руҳий олами диққат марказида туради. Унинг «Кулчалар» ва «Ботирвойнинг кундалиги» туркумларидаги қаҳрамонлар деярли ҳаммаси турли ёшдаги болалардир. Бу шеърларда болалик туйғуларининг софлиги, орзумидларининг беғуборлиги, табиатан бироз шумлиги, қувноқлиги катта истеъдод билан очиб берилади, ўқувчини гоҳ-гоҳ яйраб-ййраб кулишга, гоҳ жимгина ўйлашга, фикрлашга, хулосалар чиқаришга ундайди.

Шоирнинг поэтик маҳорати шундаки, у бола дунёқарашидаги ўзига хосликларнинг туб-тубини кўра олади. Ички оламини, ўй-хаёлларини, кичик қалбида кечаётган руҳий жараёнларни нозик дид билан кузатади. Бир қараганда жуда оддий кўринадиган кичик-кичик шеърларда инсон табиати шаклланишининг даст-

лабки босқич жараёнлари кенг кўламда таҳлил этиб борилади. Самимий юмор, енгил ҳажв элементлари ёрқин кўзга ташланади. Шоирнинг «Ҳали ўзим боламан-ку!», «Синчков бола», «Шу ҳам филми?» каби ўнлаб шеърлари шу жиҳатдан ниҳоятда характерлидир.

Дадажоним,
Дадажон
Отим нега
Отажон?
Ахир кимга
«Ота»ман?
Шуни ўйла-а-аб
Ётаман.

Шеърни ўқир экансиз, эндигина сўзлар маъносини англай бошлаётган болакайнинг ҳолати кўз ўнгимизга келади. Унинг кутилмаган «муаммо»ли масала олдидаги ўйчанлиги ўқувчининг лабида нурли табассум пайдо қилади, қалбида кичкинтойга нисбатан иссиқ бир туйғуни уйғотади.

Ёйиб беш бармоғини
Дер: – қанча шу туришда?
(Бир бармоғин ярмини
Ўқ учирган урушда.)
Бобоси бармоқларин
Бир-бир санаб Мирқарим,
Қийқиради бирдан шод:
– Топдим, топдим, тўрт ярим!

Бу шеър фақат кулги уйғотибгина қолмай, балки тинчликнинг ноёб неъмат эканлигини болалар идрокига жойлайди, урушни қоралайди.

Воқеликни идрок этиш, уни ўзига хос тасвирлашга бўлган интилиш Дилшод Ражабов шеърларида ҳам акс этади. Шоирнинг «Куз», «Поезднинг боласи», «Қишки сафар» шеърларида болалар учун қадрдон бўлган манзарага шоир ёш китобхонлар кўзи билан боқади.

Куз фаслида япроқлар сарғайиб, қиш келаётганидан дарак беради. Бироқ шоир куз фасли тароватини ўзгача рангларда, ўзига хос услубда намоён қилади:

Кузак юриш бошлади,
Яъни уруш бошлади.
Сарғайиб сўлди кўплаб
Ям-яшил барг-у ўтлар.

Кузнинг бу «юриши»дан дастлаб китобхонда тушкунлик кайфияти устунлик қиладигандай. Лекин шеърнинг якунида бирданига дил равшан тортади:

Тиқилди кўп асирлар —
Шолғом, пиёз, сабзилар.
... Бу ғалаба Кузники,
Энди маза бизники!

Юқоридаги мисралардан ҳам кўринадики, истиқлол даври болалар шеърляти учун том маънода изланишлар, ривожланишлар даври бўлмоқда. Янги-янги шакллар, янгича қарашлар ўз самарасини бермоқда. Фақат бугунги кун учунгина эмас, балки келажакка, ёш авлодни халқпарвар, ватанпарвар, меҳнатсевар қилиб тарбиялашга хизмат қиладиган асарлар яратилмоқда.

СЎНГИ ЙИЛЛАР ҚОРАҚАЛПОҚ БОЛАЛАР ШЕЪРИЯТИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

Узоқ ва бой тарихга эга бўлган қорақалпоқ болалар адабиётининг катта қисмини халқ оғзаки ижоди намуналари ташкил қилади. XVIII аср ўрталаридан ёзиб олина бошлаган оғзаки адабиёт ёзма адабиётнинг шаклланиши ва ривожланишида муҳим аҳамият касб этади.⁴

⁴ Мақсетов Қ. Қарақалпақ адабиятынинг туўысқан халықлар адабиятлары менен байланысы. Нукус: Қарақалпақстан. 1987, 5-бет.

Истиклол йилларида яратилган қорақалпоқ болалар шеърлятида фольклор анъаналарининг узвийлиги ҳамда давомийлигини Д.Давлетбоевнинг «Ёмонликка яхшилик», «Тулки билан шоқол», «Бахт ва сахий», «Онанинг одил юраги», Ж.Қайирбоевнинг «Яхшиликка яхшилик», Х.Уббиниязовнинг «Оқ товук», Т.Сейтжановнинг «Она ҳақида афсона», «Зулмга завол», С.Аббазовнинг «Фасллар мажлиси», С.Ембергеновнинг «Ҳақиқат ҳақида афсона» каби асарлари мисолида кўриш мумкин.

Халқ оғзаки ижодидаги эртақлар сюжетини қайта ишлаб, болалар дунёқарашига мослаштириш ўзбек болалар адабиётида ҳам мавжуд. Куддус Муҳаммадий, Шукур Саъдулла, Пўлат Мўмин, Қудрат Ҳикмат каби болалар ижодкорлари халқ оғзаки ижодининг бой имкониятларидан унумли фойдаланиб қатор асарлар яратишганлиги фикримиз исботидир. Маълумки, Куддус Муҳаммадийнинг халқ эртақлари, термалари услубида ижод қилиши Ислом шоирга шогирд тушиб, бевосита унга котиблик қилиши билан боғлиқ. Болаларнинг суюкли шоири Қудрат Ҳикмат йигирмадан ортиқ халқ достонини ёд билган устози Ислом шоир билан ҳамкорлик қилиши туфайли бадиий маҳоратнинг юксак чўққиларига кўтарила билди. Қуйидаги фахрия сатрлар фикримиз далилидир.

Ислом шоир шеърин айтди тил билан,
Қудрат уни ёзди сидқидил билан,
Ҳар мушкул иш ҳал бўлади эл билан,
Юртимиз абадий обод бўлсин деб.

Одатда, эртақлар кўпинча болаларга бағишлаб ёзилади, лекин алдагани бола яхши қабалида иш тутилмайди. Халқ эртақларини қайта ишлаш, унга замонавий руҳ бағишлаш ижодкордан катта маҳорат ва масъулият талаб этади. Талантли шоир Д.Давлетбоев халқ оғзаки ижодидан фойдаланиб яратган шеърин эртақларида қорақалпоқ халқининг урф-одати, маданияти ва орзу-умидларини ёрқин акс эттира олган. Унинг «Ёмонликка яхшилик» эртагидаги ёвузлик, ҳақсизлик, ҳасадгўйлик қора-

ланиб, меҳнатсеварлик ва эзгулик улуғланади. Бу ғояни шоир қуён, тулки, шоқол, бўрсиқ, фил ҳамда шерларнинг ўзаро муносабатларини ифодалаш орқали акс эттиради. Ўрта ва катта ёшдаги болаларга мўлжалланган мазкур эртақнинг композицион тузилиши, сюжетнинг авж нуқталарига оид воқеалар тасвирининг оҳангдор сўзлардан ташкил топган мисраларда берилиши китобхон диққатини жалб этишга хизмат қилади. Д.Давлетбоев меҳнатсевар, ўз эрки учун астойдил курашувчи кишиларни қуён тимсолида, адолатпарварлиги туфайли барчанинг муҳаббатига сазовор бўлган одамларни фил образида, ҳийлагар, ҳеч кимга ёрдам қўлини чўзмайдиган текинхўрларни шоқол, тулки ва бўрсиқ қиёфаларида гавдалантиради.

Шоирнинг «Ёмонликка яхшилик» эртаги «Биров сени тош билан урса, сен уни ош билан ур» деган мақол билан якулланади.

Яхшиликни, ҳурматни,
Ҳайвонлар ҳам билибди.
Бир ўрмонда, далада,
Ҳануз бирга юрибди.
«Ёмонликка яхшилик»,
Қилган етар олқишга.
«Яхшиликка ёмонлик»
Қилган қолар қарғишга.⁵

Яхшилик ва ёмонлик ҳақида болаларнинг тафаккур тарзига мос тушунчалар ифодаси сифатида чиқарилган ушбу ҳаётий хулоса эртақнинг бадиий-эстетик қимматини оширади. Ҳайвонот олами болалар учун ўзига хос дунё. Бола аввало, ҳайвонларнинг ўзига хос ташқи кўринишига қизиқади. Уларнинг яшаш тарзи, феъл-атвори тасвирига инсонларга хос хусусиятларнинг кўчирилиши шу хилдаги асарларнинг ғоявий-эстетик қимматини таъминлайди. Ҳайвонлар фактографик шаклда қаламга олинганида кичкинтойларни бу қадар қизиқ-

⁵Даўлетбаев Д. Жаманлыққа жақсылық. – Нукус: Қарақалпақстан. 1996, 13-бет.

тирмаган бўлар эди. Инсонларга хос хислатларнинг ҳайвонлар тимсолига кўчирилиши кичик китобхонларнинг яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги тасаввурини бойитиши табиий. Д. Давлетбоев «Тулки билан шоқол» эртагида уй ҳайвонлари ва паррандалар кушандаси бўлган тулки билан шоқол дўст сифатида тасвирланса ҳам улар орасидаги дўстлик улуғланмайди. Чунки нафс йўлидаги дўстлик узоқ давом этмайди.

Эртакнинг кейинги эпизодида тулки билан шоқол уйку дори солинган гўштни еб қўлга тушадилар ва қилмиши учун жазоланади.

Муаллифнинг «Тулки билан шоқол» эртагида очкўзлик танқид остига олинса, «Бахт ва сахий» эртагида саховат, меҳмондўстлик шарафланади. Аслида, бахт ва саховат мавҳум тушунчалар. Бироқ ижодкор асарда ана шу тушунчалар ҳақида ҳам рамзий мисоллар орқали муайян тасаввур беришга муваффақ бўлган. Мўъжазгина эртақда «Меҳмон келар эшикдан, ризқи келар тешикдан», «Бахил бой эмас» каби халқ мақолларининг мағзи чақилади. Ж. Қодирбоевнинг «Яхшиликка яхшилик» асари қорақалпоқ халқ эртаги асосида ёзилган. Эртақда ҳикоя қилинишича, катта аждар қариб, кучдан қолибди. Вазирлар маслаҳатига кўра кексалик билан боғлиқ бу оғир дарддан фақат гўдак қони кутқариши аён бўлади. Чивин гўдак қонини аждарга олиб бораётганида қалдирғоч унинг тилини суғуриб олади. Натижада чивин тилдан қолади. Орадан йиллар ўтади. Гўдак улғайиб воёга етади. Чинакам баҳодирга айланади. Бир куни ёвуз аждар қалдирғочнинг полапонларини емоқчи бўлиб турганида у ёвуз махлуқни ўлдиради. Шу тариқа қалдирғоч бир пайтлар инсон боласига қилган яхшилигига яхшилик қайтади ва у одамлар билан дўст, иноқ бўлиб яшай бошлайди.

Фантастика – эртакнинг жони ва қони. Буни яхши англаган шоир Х. Уббиниязов «Оқ товуқ» эртагини яратишда халқ оғзаки ижодидаги фантастик тасвир услубидан унумли фойдаланади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, фантастик руҳ эртақ замиридаги ҳаётийликка асло путур етказмайди.

Эртақда тасвирланишича, кампир ва чол жуда камбағал бўлиб, уларнинг бисотида биттаю-битта товуги бор экан. Товуқ оппоқ экан. Бир куни товуқ йўқолиб қолади. Орадан бироз вақт ўтгач, сеҳргар бола ва қирқта хўрозни эргаштириб оқ товуқ кириб келади. Бундан хабар топган шоҳ товуқларни тортиб олиш учун навкарларини юборади. Ҳақсизликдан норози бўлган сеҳргар бола уларни жазолаб, чол билан кампирга фарзанд бўлади. Чолу кампир бахтли яшаб мурод-мақсадига етади.

Х.Уббиниязов чол билан кампирнинг аянчли аҳволини қаламга олиш орқали ярим кўчманчи қорақалпоқ халқи бошидан кечирган қийинчиликлар ҳақида маълум маънода тушунча беради:

Кампири билан чоли,
Очилмай сира толеи,
Хорликда умр кўрибди,
Амаллаб кунин кўрибди.
Боққани бой, моли экан,
Уларга олам тор экан.
Золимлар бермай ҳақини,
Бир ташлам нонга зор экан.⁶

Табиийки, эртақ мазмуни билан танишган китобхон дилидан ҳозирги фаровон ҳаётимизнинг қадрига етишга иштиёқ уйғонади.

Т.Сейтжанов «Она ҳақида афсона» эртагини яратишда анъанавийликдан бироз чекинган. Асар онанинг буюк зот эканлиги ҳақида ўқувчига мурожаат қилиш билан бошланади:

Айланай сендан гул болам,
Қора кўз, ширин сўз болам.
Отангдан сенга насиҳат:
Онанинг қадрин бил болам.⁷

⁶ Уббиниязов Х. Ақ таъуқ. — Нукус: Қарақалпақстан. 1996. 21-бет.

⁷ Сейтжанов Т. Гумис қоқыраў. — Нукус. Қарақалпақстан. 1997. 21-бет.

Ушбу шеърий мурожаат халқ оғзаки ижодидаги термаларга хос хусусият бўлиб, бахшилар дoston куйлашдан олдин тингловчилар диққатини асосий масалага жалб этишда шу хилдаги тасвир услубидан фойдаланишган.

Эртақ даҳшатли уруш тасвири билан бошланади:

Йўқ эмасу бор экан,
Ўшанда замон тор экан,
Элатни бирдан ёв босиб,
Ур йикит бўлган экан.

Яхшилик борми урушдан,
Одамни одам қиришдан,
Сув ўрнига қон оқиб
Бўлмабди сира тўхталиш.⁸

Даҳшатли уруш туфайли кўп қон тўкилади, ҳаёт янада оғирлашади, егуликлар тугайди. Шундай бўлишига қарамай, она фарзандини ғорда асрайди, оқ ювиб, оқ тарайди. Хуллас, минг машаққат билан катта қилади. Бола вояга етгач, фаровон ҳаёт кечира бошлайди, бойиб кетади. Аммо онасини бутунлай унутади. Уни ташлаб бойлик илинжида ўзга юртларга йўл олади. Ўғлини соғинган онаизор доим уни ўйлайди. Қуш, шамол, ой, юлдуз, куёшдан фарзандини сўрайди, улар кўрмаганлигини айтадилар. Бир кун она ажал ўқидан қаерга кетаётганлигини сўраса, онасини хор қилган ўғилнинг жонини олгани йўл олаётганини маълум қилади. Она биладики, у ўз фарзанди. Шунда шамолдан илтимос қилиб, ажал ўқидан олдин ўғли ёнига етиб боради ва ўз юрагини ажал ўқига бериб жон беради. Кейин қувинга учраган фарзанд жарга қулаб ўлади.

Ўрта ва катта ёшдаги болаларга мўлжалланган эртақдаги Она ва Ажал ўқи орасидаги диалог ниҳоятда таъсирли чиққан. Одатда, эртақлар эзгулик ғалабаси билан тугайди.

⁸ Ўша асар, 21-бет.

Бироқ бу эртақда тантана яққол кўзга ташланмайди. Шунга қарамай, тошбағир фарзанд ўз жазосини олади. Муаллиф она меҳрини унинг буюклигини, фидойилигини қуйидаги мисраларда маҳорат билан акс эттирган:

Шимариб она билагин,
Ўғлининг тилаб тилагин,
Унга келган шум ўққа,
Тутибди бирдан юрагин.⁹

Эртақнинг тугалланмасида ҳам анъанадан чекиниш кўзга ташланади. Шоир ўз мулоҳазасини баён қилиш орқали онанинг буюк зот эканлигини яна бир бор эътироф этади:

Она!
Она!
Онажон!
Меҳрибон!
Фамхўр!
Буюк зот!

Яшармисан куч берсам?
Қонармисан бол берсам?
Ўзинг берган жон учун,
Олармисан жон берсам!
Борми сендек жонажон
Сабрли, қайсар, донажон!? ¹⁰

Т.Сейтжановнинг «Зулмга завол» эртагида ҳам «Она ҳақида афсона»дагидек анъанавийликдан чекинилганини кузатиш мумкин.

Эртақда тасвирланишича, бир камбағал деҳқон йигит ота-онасидан ёш етим қолади. Кун кечирриш учун бойнинг молларини боқишга мажбур бўлади. Золим бой йигитни қаттиқ ишлатади, азоб беради. Бир куни яра-

⁹ Ўша асар, 25-бет.

¹⁰ Ўша асар, 25-бет.

ланган оқ қуш Ҳайдар исмли ўша йигитдан ёрдам сўрайди. Оққуш тузалгач, Ҳайдарга сандиқ совға қилади. Сандиқдан тинмай тилла тангалар сочилармиш. Бундан хабардор бўлган бой сандиқни ўғирлайди. Ҳайдар яна оқ қушга мурожаат қилади, қуш унга очил дастурхон туҳфа этади. Очил дастурхонни подшоҳ тортиб олади. Кейинги сафар оқ қуш ур тўқмоқ совға қилади ва Ҳайдар ёвуз кучлардан қасос олади. Эртақ Ҳайдарнинг ғалабаси билан якун топади. Эртақда очкўзлик, ёвузлик, ҳақсизлик қораланади; дўстлик, эзгулик, адолат улуғланади. Асар композицион жиҳатдан ўзбек халқ эртаги «Ур тўқмоқ»га жуда яқин туради.

С.Аббосовнинг «Фасллар мажлиси» эртаги сюжети қиш, баҳор, ёз, куз фаслларининг мунозараси асосида қурилган бўлиб, фасллар мунозараси болаларбоп тилда, қизиқарли тарзда тасвирланган. Ижодкор табиатда содир бўладиган ҳар бир ҳодисанинг ўзаро боғлиқлигини бола кўз ўнгида намойиш қилишда ташхис ва интоқ санъатидан унумли фойдаланган. Фикримиз исботи сифатида баҳор тилидан айтилган қуйидаги сўзларга эътибор қаратайлик:

Тинглаб кўрдик қишнинг сўзин, —
Деди баҳор ростлаб қаддин, —
Мақтанишдан не фойда бор
Билиш керак ҳар ким қадрин.¹¹

Драматик вазият кескинлашган бир пайтда Бободехқон маслаҳати эртақдаги қарама-қаршилиқни бутунлай бартараф қилади. Натижада фасллар бир-бири билан дўстлашади.

Кўринадики, муаллиф халқ эртақларининг шаклий анъаналаридан унумли ва ўринли фойдаланиб, оригинал асар ярата олган. Шоирнинг маҳорати ҳақида адабиётшунос олим Т.Мамбетғиязов қуйидагича ёзади:

¹¹ Аббазов С. Маўсимлердиқ мажлиси Нукус Қарақалпақстан. 1996. 14-бет.

«Катта асарлар: эртактар, поэмалар ёзишда С.Аббосов болалар поэзиясига фольклор анъаналарини санъаткорона тарзда олиб киради».

Хулоса қилганда, қорақалпоқ болалар шеърияти тараққиётини фольклор таъсирисиз тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Халқ оғзаки ижоди намуналарига хос ёвузликка чексиз нафрат, келажакка ишонч ва умид, ҳаётга муҳаббат, енгил ва қувноқ юмор қорақалпоқ болалар шеъриятининг ютуғини таъминлаган омиллардан биридир.

ҚОРАҚАЛПОҚ БОЛАЛАР ШЕЪРИЯТИДА АНЪАНА ВА БАДИИЙ ИЗЛАНИШЛАР УЙҒУНЛИГИ

Мамлакатимиз миллий мустақилликка эришгандан сўнг қорақалпоқ болалар шеърияти ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди. Унда муҳим ижтимоий муаммоларни бадиий таҳлил қилиш, интеграция шароитида ёш авлоднинг интеллектуал салоҳиятини ошириш, долзарб ҳаётий зиддиятларнинг бадиий сажиясини теранроқ очиб бериш, миллат онгига умуминсоний фазилатларни сингдириш каби хусусиятлар қабариб кўринади. Айниқса, истиқлолдан кейинги давр болалар шеъриятида малакавий жиҳатдан ижодий юксалиш аломатлари кўзга ташланади. Бинобарин, фольклорнинг узвий давоми ҳисобланадиган бадиий тизимнинг Б.Қайипназаров, Х.Сеитов, Ж.Дилмуратов, Х.Сапаров, С.Пиржанов, З.Ишманова сингари бетакрор қалам соҳиблари ижодида қувноқ болаликнинг дунёни идрок этиш ва англаш, ундаги воқеа-ҳодисаларга муносабат, шодликка йўғрилган унутилмас онлар акс этган мушоҳадалар қамраб олинган.

Қорақалпоқ болалар шеъриятини янги миқёс, ўзгача нисбатларга кўтараётган иқтидорли шоирлардан бири Х.Сапаров изланишларида болалик оламининг рангин манзаралари, туйғун орзу-истаклари, беғубор руҳияти кўпроқ анъанавий услубда талқин қилинади. Шоир

ижодида аксар ҳолларда руҳий таҳлил теранлиги сезилмайди, балки маъно товланишлари ва оҳангдорлик олдинги ўринга қўтарилгандек таассурот қолдиради. Романтик ижодий ёндашув баъзан лирик ҳиссиётни чегаралаб қўйса-да, тасвир тиниқлиги шоир асарларини услубий қусурлардан муҳофаза қилади:

Эркинликдан иқболин топган,
Осойишта тонглари отган,
Ватан — она, авайлаб боққан,
Биз қуёшнинг болаларимиз .¹²

Шоир XX аср қорақалпоқ фарзандини мана шундай характерли белгилари билан чизади. Мазкур поэтик штрихларда ўз ҳаётидан масрур, истиқлол нашидасини сураётган, оламнинг ҳар бир заррасидан эзгулик топаётган болаликнинг тийран нигоҳи акс этади. Унинг масрурлиги олам жумбоқларига ҳаёт ҳақиқатларига хос дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда жавоб излашида, умрнинг асл маъно ва мазмунини топишга интилишида. Унинг шодлиги — туйғуларининг мунавварлигида, ўз ички оламини, борлиқдаги ҳодисаларни зийрак илғашида. Унинг қувончи — «ҳақиқат шамоли эсаётганлигида, онг-туйғунинг ўсаётганлигида, соғлом вояга етаётганлигида!» Энг муҳими дунё лирик қаҳрамоннинг кўз ўнгида жиддий янгилиниб бораётганлигидир. Шоир жаҳон микротизимини ўзгартириш, уни қайта яратиш, баркамол авлод орзусига яқинлаштириш жараёни бунёдкорлик тусини олганини, инсоннинг ўзи ҳам шу эврилишлар силсиласида янгича маънавий, маданий сифатларга эга бўлиб бораётганини теран ҳис этади. Пировард натижада, ҳам сурат, ҳам сийрат жиддий тафовутларга учраши табиийлигини қалбдан туяди. Шоир таъбири билан айтганда, «навқирон ёш авлод қудрати элнинг!» Шу ўринда алоҳида қайд

¹² Сапаров Х. Куяш балаларимиз. — Нукус: Қарақалпақстан, 1992. 3-бет. (Шу китобдан олинган кейинги кўчирмалар саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.)

қилиш лозимки, ҳар бир ижодкорнинг интеллектуал салоҳияти мудоми ёш китобхон идрокига таъсир ўтказиб туради. Тўғрироғи, болалар шоири «ўсмир эстетик диди ва ижодий лаёқатини тарбиялайдиган мураббий»¹³ ҳисобланади. Адабиётшунос Х.Эгамов мазкур жиҳатни қуйидагича изоҳлайди: «Шоир қалбида унган ҳис-туйғу онгда жиддий инқилоб ясашга қодир. Унда бевосита ҳамда билвосита шуурий уйғунлик шаклланади ва ҳас-сос китобхон (таъкид бизники М.Қ.) ни маърифат-маънавият маскани сари етаклайди»¹⁴.

Х.Сапаров «У кунларнинг хотираси ўчмайди» шеърий туркумида урушнинг ҳам руҳий, ҳам моддий ҳаётимизни издан чиқарганлигига мантиқий урғу беради, тинчлик-хотиржамлик неъматининг қадрига етишга чорлайди, инсониятни доимий ва давомий огоҳликка даъват этади. «У кунларнинг талофати» ҳатто мурғак гўдакнинг ҳам дунёқараши, маънавий оламида кемтикликлар яратганлигини алам билан ёдга олади. Бинобарин, уруш даври болаларининг энг катта фожиаси «ўз болаликларидан мосуво» бўлганлигида намоён бўлади. Шоир ўша давр манзарасини тасвирда гоят аниқлик билан қайта тиклайдики, ундан муштарийнинг эти жунжикиб кетади:

Фашистлар ёндирди овул-қалъани,
Онани зорлатиб, отди болани.
Қийратди, талади танклари билан,
Топтаб буғдой ўсган далани. (34-бет)

Аччиқ манзара тавсифига қурилган мисраларда уруш ва унинг талофатлари бутун зиддиятлари билан намоён бўлади. Бунёдкорона ҳаёт тарзини танлаган халқ турмушига тажовуз, «гуллаётган боққа» етказилган тало-

¹³ Баракаев Р. Жонажоним шеърийят. —Тошкент: Чулпон, 1996, 46-бет.

¹⁴ Эгамов Х. Ранг-баранг олам (Адабий-танқидий мақолалар). — Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1979. 17-бет.

фат, «оч қашқирдай» ўзини ҳар томонга ураётган ганимнинг «қонталаш кўзи»да ўз тажассумини топади. Тасбеҳ дурларидек тизилган мисраларда муаллиф услубига хос сўз танлаш маҳорати (Қароқчилик билан кирган элимга, Душманнинг жони қамалди келига!), руҳий таҳлилни кучайтириш (Кули кўкка учди ёвуз душманнинг, Шундан бери ёруғ, яшнар осмоним), санъаткорона башорат (Тарих огоҳ этади хотирага белаб, Тақдири шундайдир уруш очганнинг!) уйғунлашиб кетади. Шоир ижодида уруш мавзуи фақат фронтдаги жанглар тасвири билан чегараланмайди,. Унинг поэтик диапазони кенг. Жумладан, «Хўкизим» шеърида муаллиф фронт ортидаги турмуш машаққатларини тадқиқ саҳнига чиқаради. Техника тақчиллиги шароитида бутун меҳнат ва заҳмат қўл кучига тушади. «Кўк майсага тўймаган»и етмагандек, инсоннинг оғир меҳнатига шерик бўлишга мажбур ҳайвоннинг машаққати меҳнати таҳсинга сазовор. Фольклор услубида биринчи шахс тилидан қилинган субъектив мурожаат қатларидан ҳамдардлик, ёруғ кунларга ишонч туйғулари сизиб чиқади:

Бугун хўкиз қўшилмайди қўшларга,
Эртақдай туюлар айтсам ёшларга,
Улар бугун тракторни бошқарган,
Оғирлик туширмай, сенга хўкизим! (36-бет)

Аён бўладики, шоир икки давр орасидаги катта тафовутларни нисбатлаш воситасида бугунги осойишта кунларимизнинг сажиясини очиб беришга интилади. «Терим трактори сифатида» ер сураётган жониворнинг аянчли аҳволи, «бугунлиги унутилиб кетган» вақтнинг такрорийлиги (меҳнат, меҳнат ва фақат меҳнат!), «болалиги тугаган фасл» изтироблари, «тушунгандай оғир шароитни» шиддат билан қўш тортаётган хўкизнинг матонати давр манзарасининг мантиқий жузвларидан далолат беради. Шу тариқа ижодкор дидактик йўналишдаги поэтик штрихлар ёрдамида уруш талофатлари

нафақат инсоният турмуш тарзини издан чиқарганини, балки табиатни ҳам абгор ҳолатга келтирганлигини реалистик тарзда сувратлайди. Тасвир замирида панднасихат талқин билан ўрин алмашиб туради. Бинобарин, фалсафий-ижтимоий сажия шоирнинг адабий маҳоратини далиллайди.

Маълумки, ифода йўналиши учун ижтимоий бўёқдорлик куюқлиги қай даражада салбий таъсир ўтказса, механик илова ҳам шунчалик зарар келтиради. Негаки, лирик мундарижанинг шартли безаги, муайян маънода, амалий эҳтиёж ва унга руҳий муносабатни шакллантира олсагина, моҳият занжирига айланади. Айни пайтда, мантиқий занжирлар миллат маданий сажияси сарҳадларидан озикланиши шарт. Акс ҳолда, бадий меъёр ва услубий тасвирда мувозанат бузилади.

Аслида ҳар қандай изланиш халқ тийнатида вояга етган, сараланган луғат таркибини белгилаб беради. Шунинг билан баробарида, унинг таркиби синкретик (мифологизм, поэтизм, шева, фольклоризм) қатламларни қамраб олади. Демак, шеърда сўзнинг доимий ўзгарувчанлик миқёслари устуворлик қилади. Поэтик талқин тарихийлик тамойиллари ва эстетик қонуниятлар ўзаро муносабатини сифатлайдиган, уларнинг узлуксиз алоқаларини белгилаб берадиган ҳамда уюшганлик даражаси — ижодий коммуникацияси сарҳадларини билвосита ва бевосита аниқлаштирадиган асосий бадий-назарий категориядир.

Қорақалпоғистон халқ ёзувчиси, Бердақ номидаги давлат мукофоти совриндори Ш.Сеитов — серқирра ижодкор. Унинг «Ёқимсиз ўйин», «Катталар урушмаса экан» ҳикоялари, «Хаёл кечаси» достони, «Куз», «Тонг» шеърий туркумлари аллақачон ёш китобхонлар қалбини забт этган. Айниқса, шоирнинг С.Жўра қаламига мансуб «Тиниш белгиларининг мажлиси» шеъридан илҳомланиб яратган «Ҳарфлар жанжали» эртак-поэма-си ўзининг ҳаётий тафсилотларга бойлиги, содда ифода йўналиши ҳамда тушунишга ўнғайлиги билан диқ-

қатни тортади. Достонда ҳарфлар мунозараси эстетик марказни ташкил этади. Ўзаро тортишаётган ҳар бир шартли белгининг алифбода ўз ўрни ва аҳамияти кўзга ташланади. Бироқ уларнинг барчаси саҳнада биринчи ўринга кўтарилишни истайди. Шу тариқа ўртада кучли ихтилоф юзага келади. Ҳакамнинг ҳукми воситасида вазият одилонга баҳоланади. Ҳарфлар ҳам мантиқан, ҳам моҳиятан ўзаро муштаракликка эришгандагина қудратли кучга айланади.

Ижодкор поэтикасига хос эстетик тамойиллардан бири унинг насрий ифода йўналишига мойиллигида намоён бўлади. Бинобарин, шеърда бадиий тафсилот эпик майдонини кенгайтиришга интилиш, фалсафий қамров ва руҳий таҳлил имкониятларини оддий кундалик турмуш қатларига сингдириш майлининг устуворлиги, ритм, оҳанг ва маром сифат кўрсаткичларини чегаралашга уриниш адиб изланишларининг мағзини ташкил этади. Унда психологик моҳиятнинг ҳам эстетик, ҳам ижтимоийлик белгиларини аниқлаштириш, бадиий ғоя залворини ошириш зарурати уйғунлашиб кетади:

– Ҳайрат нури индими ё?
Ёзибди-ку Илмий дунё!!
«Бу ёввойи экс товук,
Келмаган ҳеч юртдан оғиб.»¹⁵

Мисралар замирида қайта тикланган рагон ифода йўси-нида ўткир киноя ва енгил романтик ўйноқилик кузатилади. Шеър бир қарашда ўзаро боғланмагандек таассурот уйғотадиган ўн еттита мантиқий жузвдан иборат. «Уяли алоқа», «матбуот овози», «оқ бўталоқ» конструкциялари муаллиф талқинида муайян бадиий ниятга бўйсундирилиб, шуурий ҳиссиётнинг эркин такомиллини таъмин этади. Аён бўладики, «хаёл парвози» инсониятга фақат улкан муваффақиятлар тақдим этиб қолмасдан, балки ҳар хил

¹⁵ Сеитов Ш. Қыял атаўы. – Нукус: Қарақалпақстан, 1995. 37-бет.

ҳавойи, бачкана хатти-ҳаракатларни ҳам юзага чиқаради. Демак, мушоҳада инсон маънавияти ва маърифати тадрижга хизмат қилсагина, гўзаллик ўзининг мавжуд имкониятларини теварак-атрофга кўз-кўз қилади.

«Ёқимсиз ўйин» ҳикоясида муаллиф болаликнинг беғубор оламини сувратлайди. Ўсмирлар ҳаётидан олинган лавҳада ёшлар эрмаги — уруш ўйини биринчи планга чиқади. Бироқ тезда машғулот ўзининг салбий таъсирини беради. Болалардан ҳеч бири «фашист» бўлгиси келмайди. Негаки, иккинчи жаҳон урушининг руҳий изтироблари ҳали унутилмаган. Кимнингдир отасини «фашистлар ўлдирган», кимнингдир «ҳаётини бутунлай издан чиқарган!». Ёзувчи реал тафсилотлардан катта фалсафий умумлашмалар чиқаради. Уруш нафақат катталар турмуш тарзини ўзгартириб юборган, балки у болаларнинг маънавий дахлсизликларига ҳам тажовуз этади. Аслида ўйин болаларнинг икки гуруҳга тақсимланиши, бизникилар ҳамда фашистларнинг югуриш мусобақасида иштирок этиши билан тавсифланади. Лекин ҳеч бир болакайнинг иккинчи қатламга ўтишга рози бўлмаслиги вазиятни бир қадар чигаллаштириб юборади.

Ҳаётдаги долзарб ижтимоий муаммоларга лирик қаҳрамоннинг тийрак нигоҳи орқали муносабат билдириш бошқа бир шоир — Ўтебой Сарсенбоев ижодида ҳам муҳим ўрин тутаети. Орол фожиаси билан боғлиқ табиат муаммолари шоир изланишларининг катта қисмини ташкил этиши ҳам шу билан изоҳланади.

Шоир бармоқ вазни имкониятлари — халқона оҳанг ва равон ифода усули, сўзнинг мусиқий товланишлари ҳамда тушунчанинг ҳиссий тусланишларидан унумли фойдаланади. Ўринли қўлланилган тафсилотлар (туриши худди чақалоқдай, изғирин қолиб изда, кўз нурун тортар мудом, шерикми ё капалакка) гул гўзаллигининг моҳиятини очиб бериш билан баробар туйғу ва онгда кучли ҳаяжон ясашга қодир. Ваҳоланки, шеърда инсон ва табиат уйғунлиги жонли кузатиш, нозик мушоҳада, теран фалсафа билан қоришиб, уйғунлашиб кетаети. Шоир ғоясининг бевосита тас-

вир драматизми орқали амалга оширилиши муаллиф услубининг алоҳидалигини белгилаб беради. Ижодкор талқинида оҳанг фалсафани соддалаштиради, меъёрийлаштиради ҳамда тартибга солиб туради.

«Чанқовуз», «Полапон» ҳикояларида ёзувчи болалар руҳиятига ҳамоҳанг ифодаланган тафсилотлар негизида табиатни асраб-авайлашга даъват қилади. Дастлабки ҳикояда болакай бувасидан қолган ёдгорлик — чанқовузнинг авайлаб сақланишига тушуна олмай ҳайратга тушади. У мусиқа асбобини чалишга уриниб кўради, бироқ уддалай олмайди. Шундан сўнг қаҳрамонимиз чанқовузни кучукчага алмаштиради. Юзага келган ихтилофда, бир қарашда, ўсмирнинг айби йўқдек! Лекин зиддият болакайга икки хусусиятни: аждодлар хотираси муқаддаслиги ҳамда нарсаларни асраш заруратини ўргатади.

Ў. Серсенбоев «Дала гули» шеърий туркуми, ҳаёт шафқатсизликлари реал сувратланган, ҳам услубан, ҳам шаклан оригиналликка дахлдор «Ўкинч» фалсафий достони, Ватан туйғуси улуғланган «Баланд тоғ» шеърий қиссаси, ҳаётий-маиший кулги асосига қурилган ҳамда ҳаётий муаммолар кескин қораланган «Шум Мусо» дostonлари билан миллат тафаккури ҳамда маданиятида ўзига хос ўрин тутади. Айниқса, шоир «Замин» ва «Янги йил» фохриялари воситасида қорақалпоқ болалар адабий тизимида янги зарварақлар очди, десак муболаға бўлмас.

Акаси тўн кийиб,
Бўри бўлди ириллаб.
Мастон бўлди букчайиб,
«Таниш мушук» чириллаб.¹⁶

Ёшликнинг беғубор ҳам поёнсиз сарҳадлари «тилсим каби очилган ҳаёт» (Э.Воҳидов) чашмаларидан озикланади. Чунки «ёшликдаги дамлар» қанчалик ширин бўлса, «эртакдаги дамлар» ҳам шунчалик тотли ва дилга яқин.

¹⁶ Серсенбоев Ў. Шынқобыз. — Нукус: Қарақалпақстан, 1996, 11- бет.

Мисралар қатида қудрат ва ишонч туйғулари уйғунлашиб кетади. Бинобарин, мазкур уйғунлик залвори «истак имкондан юксақда» ҳаёт ақидасини ҳам инкор этаётгандек... Нима бўлганда ҳам «Эзгуликка беланса олам, жуда ширин кечади ҳаёт» ижодий конструкциясида инсоният порлоқ келажакка бўлган илинж ва умид яширин:

Иш деб турсин билагинг,
Ҳақиқат истасин юрагинг,
Айланайин чақалоқ,
Менинг сенга тилагим. (15-бет)

Шоир ҳаётий зиддиятларнинг фалсафий қамровини очиб беришга интиларкан, азал ва абад, ибтидо ва интиҳо сингари умрбоқий тушунчаларнинг жуғрофий ҳудудини кенгайтиради. Киритмалар (балки, эҳтимол, мумкин) мушоҳада теранлашишига имкон яратади. Дарҳақиқат, «зарра»дан «коинот»га қадар масофада қанчадан-қанча сир-синоатлар яширин. Тасаввурга сиғмас ўй-хаёллар реаллик негизини ташкил этиши эҳтимолдан холи эмас, албатта!

Истиқлол даври қорақалпоқ болалар шеърятининг мавзу миқёслари анча кенгайди. Мустақиллик, адолат, гўзаллик, тинчлик, муҳаббат ҳамда ватанпарварлик туйғулари талқини шеърини асарларнинг ички мундарижасини белгилаб бера бошлади. Бинобарин, халқона оҳангнинг поёнсиз сарҳадларига муттасил интилиб бо-раётган поэтик изланишларда ажиб бир улуғворлик, беғубор бир самимият кўзга ташланиб туради:

Эркинликнинг олиб эркин нафасин,
Мустақиллик мудом шодлик келтирсин,
Вақт тузатади ўтган хатосин,
Бугун мустақиллик айёмим келди.¹⁷ (15-бет)

¹⁷ Ғарезсизлик перзентлери – бизлермиз. Тўплам. Нукус: Қарақалпақстан, 1997, 18- бет.

Мустақиллик ифодаси ва экспрессив назокат мужас-сам К.Сейданов сатрларида Ватанга муҳаббат ҳамда шукроналик мавзуининг мумтоз талқини қабариб кўринадди. Шеърда вақт, истиқлол, хато муносабати анъанавий тасвир тамойилини белгилаб беради. Тажрибаларда ўзлашган анъанавий тасвир йўсини маъно майдонини шакллантиради. Ҳаётини ақида асосига қурилган кечинма шоирнинг ижодий оригиналлиги таъминотини белгилайди. Умуман, қорақалпоқ болалар поэзияси ўз қадим анъаналаридан озиқланган ҳолда янгидан-янги ўзанларни ўзлаштириш йўлидан дадил бормоқда. Бундай бадиий юксалишда, бир томондан, Шарқ ижодий анъаналарининг узвий ҳамда узлуксиз таъсири алоҳида бўлса, иккинчи томондан халқ оғзаки ижоди сарҳадларидан сизиб чиқаётган миллат даҳоси сарчашмалари ўзига хос мавқе касб этади. Бинобарин, XX аср поэтик тадрижи имкониятлари ҳам ҳар бир болалар санъаткорининг бетакрор услубий-шаклий изланишларида, адабий маҳорат ҳамда нуқтадонлик сари талпинишида зинапоя вазифасини бажаради.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
БОЛАЛАР АДАБИЁТИ ФАН СИФАТИДА	7
МИЛЛИЙ УЙҒОНИШ ДАВРИ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ	12
Фафур Фулом	16
Гайратий (1902-1973)	19
Ойбек (1905-1968)	22
Қуддус Муҳаммадий (1907-1997)	24
Шуқур Саъдулла (1912-1972)	29
Маҳмуд Муродов (1916-1996)	34
Суннатилла Анорбоев (1922-2003)	39
Пўлат Мўмин (1922-2004)	43
Носир Фозилов (1929)	51
Худойберди Тўхтабоев (1933)	63
Фарҳод Мусажонов (1933)	72
Латиф Маҳмудов (1935)	75
Миразиз Аъзам (1936)	80
Турсунбой Адашбоев (1939) ...✓.....	86
Қамбар Ўтаев (1941)	93
Анвар Обиджон (1947)	96
ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ БОЛАЛАР АДАБИЁТИ	110
СЎНГГИ ЙИЛЛАР ҚОРАҚАЛПОҚ БОЛАЛАР ШЕЪРИЯТИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ	118
ҚОРАҚАЛПОҚ БОЛАЛАР ШЕЪРИЯТИДА АНЪАНА ВА БАДИИЙ ИЗЛАНИШЛАР УЙҒУНЛИГИ	126

Қайдлар учун

Қайдлар учун

Қайдлар учун

С.Матжон, М.Курбониёзов

**БОЛАЛАР АДАБИЁТИ
ИЖОДИЙ-УСЛУБИЙ
ИЗЛАНИШЛАР**

Ўқув кўлланма

Муҳаррир: *Х.Фуломова*

Рассом: *Ш.Одилов*

Компьютерда саҳифаловчи: *Д.Жалилов,*

Босишга рухсат этилди 28.03.2009 йил.

Бичими 84x108 ¹/₃₂ . Офсет босма. Шартли босма табоқ – 8,5.

Нашр табоғи – 7,5. Буюртма рақами №66 . Адади 250.

Баҳоси келишув асосида.

ХТ «Ҳамидов Н.Ҳ.» матбаа корхонасида чоп этилди.

Мирпўлатов кўчаси, 36-уй.